

5 ČIČERIN A VYVRCHOLENÍ VÝVOJE HISTORICKÉ KONCEPCE STÁTNÍ ŠKOLY (ČIČERINOVY PRÁCE Z LET 1853–1858)

5.1 Státní škola a ruský liberalismus

Po předchozí kapitole, věnované různým aspektům zformování státní školy a historické koncepci Granovského, Kavelina a Solovjova v dobových souvislostech, se v následujícím výkladu opět zaměřím na Čičerinovu osobnost a ukážu, jak ve svých pracích navazoval na zmíněné tři historiky. Již bylo popsáno, že státní škole byl od počátku vlastní společenský rozměr a že její pojetí dějin se stalo součástí intelektuálních debat 40. let 19. století. Úzké propojení odborného historického bádání a společenské angažovanosti si díky pracím Kavelina a Čičerina uchovala státní škola i ve druhé polovině 50. let 19. století, kdy se oba zmínění historikové zapojili do diskusí o reformách a řešení palčivých problémů tehdejší ruské společnosti. Začnu proto vysvětlením, jak souviselo bádání státní školy o ruských dějinách s ruským společenským myšlením a jak na tuto souvislost nahlížela historiografie.

Historiografie 19. století společenský rozměr školy nezdůrazňovala, pouze poukazovala na její sepětí se sporem slavjanofilů a zapadníků.⁴²⁹ Naopak společenské a politické názory představitelů státní školy se staly východiskem pro interpretaci jejího pojetí dějin v sovětské historiografii. Podle sovětských historiků (zejména Pokrovského a Illerického) představoval politický program ruských liberálů a historická koncepce státní školy vzájemně podmíněné soubory idejí. Dokonce postulovali, že teoretické principy státní školy byly podřízeny potřebám

429 Srov. Konstantin N. BESTUŽEV-RJUMIN, *Sočiněnija Kavelina (Četyre toma. Moskva 1859). Statija pervaja*, Otčestvennyja Zapiski 1860, 4, otd. III Russkaja litěratūra, s. 74–97; TÝŽ, *Sočiněnija Kavelina (Četyre toma. Moskva 1859). Statija vtoraja*, Otčestvennyja Zapiski 1860, 6, otd. III Russkaja litěratūra, s. 28–59; TÝŽ, *Sočiněnija Kavelina (Četyre toma. Moskva 1859). Statija tretja i poslednjaia*, Otčestvennyja Zapiski 1860, 8, otd. III Russkaja litěratūra, s. 59–89. Pavel N. MILJUKOV, *Juridičeskaja škola v ruskoj istoriografii (Solovjov, Kavelin, Čičerin, Sergejevič)*, Russkaja Mysl 1886, kniga VI, s. 80–92.

„statkářsko-buržoazního liberalismu“. Státní škola byla podle nich ideovým nepřítelem revolučních demokratů, narodnictví a ruského socialismu (Pokrovskij v této souvislosti nazval Čičerina „anti-Lavrovem“ a „anti-Černyševským“). Tato interpretace státní školy byla vystavěna především na Čičerinových historických dílech a jeho společenské angažovanosti. A. Camutali dokonce při zachycení Čičerina vidění ruských dějin kladl větší důraz na jeho články k otázce nevolnictví a dobových ruských společenských problémů než na jeho magisterskou disertaci a další práce s výhradně odborným historickým charakterem.⁴³⁰

Zdůrazňování propojení ruského liberalismu 50.–70. let 19. století a státní školy bylo u sovětských historiků vedeno snahou o odhalení ideového nepřítele ve všech jeho podobách a směřovalo k vyvrácení jeho myšlenek, ať už byly prezentovány jakkoliv. Třebaže pojetí státní školy v sovětské historiografii dnes ztratilo kvůli své ideologické podmíněnosti platnost, nelze mu upřít i myšlenkově podnětné stránky. Pohlédneme-li na řešenou problematiku prizmatem Čičerina díla, musíme uznat, že nelze od sebe oddělovat „Čičerina historika“ a „Čičerina liberála“. Sovětští historiografové se však mylili, když tvrdili, že státní škola se podřizovala potřebám ruského liberalismu. Bylo to naopak. Ruský liberalismus daného období přímo navazoval na historická bádání státní školy. Kavelin i Čičerin své společenské názory formulovali na základně zkoumání ruských dějin a pomocí historických argumentů. G. Hamburg v této souvislosti konstatoval, že hlavní rysy Čičerina liberalismu vycházely z jeho filozofie dějin;⁴³¹ A. Narežnyj poukázal, že se to netýkalo pouze Čičerina, ale i Kavelina, což potvrdil i výzkum R. Kirejevové.⁴³² S odkazem na uvedené badatele můžeme tvrdit, že ruský liberalismus prvních let vlády Alexandra II. úzce souvisel se státní školou, na niž myšlenkově navazoval.

A. Walicki připouštěl, že spojení státní školy a ruského liberalismu vypadá poněkud paradoxně: historikové, kteří ve svých pracích konstatovali zásadní roli státu v ruských dějinách, určovali podobu liberalismu, jehož západoevropská podoba přiřkla státu pozici „nočního hlídače“. Walicki v tom však spatřoval logický důsledek ruské společenské reality. Ruským liberálům poloviny 19. století se stát nejevil jako nepřítel liberálních svobod, ale jako nezbytný spojenec. Individuální svobody

430 Srov. Michail N. POKROVSKIJ, *Istoričeskaja nauka i borba klassov. (Istoriografičeskije očerki, kritičeskije stažji i zametki)*. Vypusk I, Moskva 1933, s. 167–204. Vladimir J. ILLERICKIJ, *O gosudarstvennoj škole v ruskoj istoriografii*, *Voprosy istorii* 1959, 5, s. 141–159. *Očerki istorii istoričeskoj nauki v SSSR*. T. 2, Moskva 1960, s. 103–128. Viktor I. ASTACHOV, *Kurs lekcij po ruskoj istoriografii*. Č. 1, Charkov 1959, s. 197–201. Aleksej N. CAMUTALI, *Borba tččenij v ruskoj istoriografii vo vtoroj polovine XIX veka*, Leningrad 1977, s. 137–161.

431 Srov. Gary M. HAMBURG, *Boris Chicherin and Early Russian Liberalism. 1828–1866*, Stanford 1992, s. 142.

432 Srov. Anatolij I. NAREŽNYJ, *Problema konstitucionalizma v ruskoj konservativno-liberalnoj mysli vtoroj poloviny XIX v.*, Rostov-na-Donu 1999, s. 51–52. Raisa A. KIREJEVA, *Gosudarstvennaja škola. Istoričeskaja koncepcija K. D. Kavelina i B. N. Čičerina*, Moskva 2004, s. 188–265.

se nemohly prosadit samovolně proti tradičnímu kolektivismu a jen moderní stát vytvářel podle nich podmínky pro rozvoj svobod jedince.⁴³³

V souvislosti s předchozím odstavcem je třeba zdůraznit důležitou skutečnost. Budu-li v dalším textu uvádět, že se Kavelin s Čičerinem hlásili k myšlenkovým tradicím evropského liberalismu, bude tím míněno, že sdíleli s evropskými liberály podstatu politických a společenských postojů, nikoliv konkrétní politický program a požadavky. Ruský liberalismus sice vycházel ze západoevropských základů, ale výrazně ho ovlivnily podmínky, v nichž se utvářel, tj. silná ruská tendence k tradicionalismu a konzervatismu. V polovině 19. století se začalo hovořit o modernizaci Ruska a liberalizaci hospodářství, práva a sociální roviny, nejednalo se však o prosazování evropského liberalismu jako celku.⁴³⁴

V polovině 50. let 19. století, kdy se Čičerin a Kavelin vystoupili s vlastním viděním dobových problémů ruské společnosti a státu a kdy předložili návrhy na jejich řešení, měl již západoevropský liberalismus za sebou dlouhý vývoj. V dílech filozofů, politických ekonomů a myslitelů – Johna Locka (1632–1704), Charlese L. Montesquieua (1689–1755), Adama Smithe (1723–1790), Jeremy Benthama (1748–1832), Alexise de Tocquevilla (1805–1859), Johna Stuarta Milla (1806–1873) a dalších – se postupně zformovaly základní teze liberalismu. Především se jednalo o důraz na jedince a jeho zájmy a potřeby. Definovány byly i přirozené svobody jedince, které jsou nezávislé na státu. Ten má pouze individuální práva ochraňovat. Důraz na individualismus ovlivnil i Kavelina a Čičerina. Byl vlastní nejen jejich společensko-politickým úvahám, ale také jejich vidění ruských dějin, které podle nich směřovaly k naplnění svobody jedince. Oba proto v souladu s evropskou liberální tradicí prosazovali základní osobní a občanské svobody. To nejlépe ilustruje Čičerinův seznam sedmi základních svobod, o němž bude řeč později.

S nástupem průmyslové revoluce se v evropském liberálním myšlení prosadil i ekonomický aspekt. Myšlenky o svobodném trhu, neviditelné ruce trhu, či zásady laissez faire však zanechaly v ruském liberálním myšlení poloviny 19. století minimální stopu. Svoji roli zde, kromě jiných historických skutečností, sehrála i třicetiletá vláda Mikuláše I., charakterizovaná mj. vysokou mírou státní kontroly jakékoliv intelektuální činnosti (cenzura, „všudypřítomná“ tajná policie apod.). V reakci na panování Mikuláše I. formulovali Kavelin a Čičerin své společensko-politické úvahy, v nichž ekonomická rovina zůstávala zcela stranou. Dokonce vlastnické právo, tolik ceněné západoevropskými liberály, stojí u obou ruských liberálů spíše v pozadí. Později si Čičerin uvědomil, že důležitost vlastnického práva byla

433 Srov. Andrzej WALICKI, *Zarys myśli rosyjskiej. Od Oświecenia do renesansu religijno-filozoficznego*, Kraków 2005, s. 233.

434 Srov. Radomír VLČEK, *Liberalismus a radikální demokraticismus v Rusku v 60. letech 19. století (k vývoji společenského a politického myšlení)*, Slovanický přehled 77, 1991, s. 9–22. TÝŽ, *Liberální opozice a cesta Ruska ke konstituční monarchii. (Ke genezi prvního zasedání ruské státní dumy)*, Slovanický přehled 82, 1996, s. 229–250.

v jeho prvních společenských vystoupeních podceněna, a napravil to dvoudílnou prací *Vlastnictví a stát (Sobstvennosť i gosudarstvo, 1882–1883)*.

Již byl zmíněn problematický vztah ruského liberalismu ke státu, v němž viděl garanta prosazení liberalizace a úspěšného provedení reformem, zatímco západoevropští liberálové se zásahům státu do společnosti maximálně bránili. Americký myslitel Thomas Paine (1737–1809) označil stát za „nutné zlo“. „Nutné“, protože nastoluje řád a bezpečnost a zajišťuje vymahatelnost smluv. „Zlo“, protože vnucuje jedinci určitou kolektivní vůli.⁴³⁵ V 50. letech a na počátku 60. let 19. století byl stát v Čičerinově pojetí „nezbytným partnerem“. Ruská společnost nebyla podle Čičerina vinou historických okolností natolik politicky vyspělá, aby provedení liberální reformy bylo možné bez státu. Ovšem toto zdánlivé „velebení“ státu mělo u Čičerina své meze, které jasně vyjádřil v pracích z 80. a 90. let 19. století. Tyto práce Čičerina řadí k hlavním představitelům ruského liberalismu.⁴³⁶

5.1.1 Čičerinova filozofie dějin a ruský liberalismus

Čičerinova filozofie dějin vycházela z předpokladu, že dějiny se vyvíjejí postupně, v jednotlivých stadiích, která na sebe navazují a postupují od méně dokonalých forem k dokonalejším. Většina Čičerinových argumentů jak k dějinnému vývoji, tak ke společensko-politickým tématům vyplývala z historické podmíněnosti a jen v historickém kontextu bylo dle něj možné posoudit, co je a co není společensky potřebné.

„Jedním slovem – každá instituce je objasnitelná pouze skrze svoji historii; jediné historie ukazuje její smysl a zároveň tím i řeší, zda má právo na další existenci, či nikoliv. Historická práce proto musí být základním kamenem pro pochopení současného stavu společnosti a národů; bez ní mají všechny státní úvahy příliš vratký základ.“⁴³⁷

Přibližme si podstatu Čičerinova historického uvažování na jednoduché ahisto-
rické analogii zlomené nohy a sádry. Sádra je pro nohu omezením znemožňujícím pohyb, a je tedy ve vztahu k pohybu jevem negativním. Nicméně její aplikace

435 Srov. Andrew HEYWOOD, *Politologie*, Plzeň 2008, s. 70.

436 Na rozsáhlou sekundární literaturu stran Čičerina a jeho vnímání jako liberála jsem poukázal v kapitole s historiografickým přehledem. Dále odkazuji na shrnutí a komentář k různým hodnocením Čičerinova liberalismu v práci japonského badatele S. Sigiury. Srov. S. SIGIURA, „Domovodstvo“ i političeskaja ekonomija v teorii B. N. Čičerina. (K voprosu ob opredělenii charaktěra russkogo „liberalizma“), in: Andrej N. SACHAROV (ed.), *Rossija v XX veke. Sudby istoričeskoj nauki*, Moskva 1996, s. 207–224.

437 „Odnim slovom – každoje učrežděnije objasňajetsja tolko svojeju istorijej; istorija odna dajot nam jego smysl, a vmestě s těm rešajet, imejet li ono pravo na dalnějšee suščestvovanie, ili nět. Istoričeskaja rabota dolžna po etomu služić krajeugolnym kamněm dlja ponimanija sovremennogo sostojanija obščestva i narodov; bez neja vse gosudarstvennyje soobraženija imejut sliškom šatkuju osnovu.“ Boris N. ČIČERIN, *Opyty po istorii russkago prava*, Moskva 1858, s. 143.

na zlomenou nohu je nejen nutná a nezbytná, ale také bezvýhradně správná. Avšak po zahojení zlomeniny již sádra není potřeba, a co více, je zcela nezbytné její odstranění. Podobně nahlížel Čičerin na historické jevy, např. na nevolnictví. V době upevňování moskevského státu bylo podle něj nutné znevolnit obyvatelstvo, tj. omezit jeho svobodu, aby mohl vzniknout pevný stát, ruské impérium. Avšak postupným vývojem dějin ztratilo nevolnictví nejen svoji opodstatněnost, ale také dospělo do stadia, kdy bylo překážkou a muselo být odstraněno. V jednom článku dokonce Čičerin odůvodnění opodstatněnosti liberálních reforem uzavřel lakonickým „je to historický zákon“. Žádný jev, kategorie či instituce nemohly být dle Čičerina posuzovány samy o sobě, ale jen ve svém historickém rozměru.

Historický relativismus odlišoval Čičerina od ostatních osobností zapojených do dobových diskusí k chystaným reformám Alexandra II. Přišla-li řeč na nevolnictví, panovala shoda, že se jedná o instituci amorální, a to ve své samotné podstatě. Avšak Čičerin amorálnost nevolnictví posuzoval prizmatem historického vývoje. Nevolnictví nebylo podle něj špatné samo o sobě, ale vždy jen ve vztahu ke konkrétním historickým podmínkám. Čičerinův společenský a politický program, a nazývejme ho v duchu historiografické konvence liberálním, v sobě zahrnoval dvě hlavní komponenty – západoevropskou a ruskou. V jejich koexistenci a propojitelnosti nespatořoval Čičerin, na rozdíl od slavjanofilů, rozpor, jelikož západoevropské i ruské dějiny byly podle něj postaveny na týchž filozofických základech. Ze západoevropské liberální myšlenkové tradice Čičerin čerpal úkoly pro svoji dobu, tedy to, čeho by mělo být dosaženo a co by mělo být požadováno. Jejich zdůvodnění a dobovou nutnost Čičerin nevyvozoval z evropské historické zkušenosti, ale výhradně z ruských dějin. Jen jejich pečlivým a nezaujatým studiem lze dle Čičerina definovat, co v Rusku z evropského myšlení může být uplatněno a především, kdy to může být uplatněno.

Z výše uvedeného plyne, že další výklad o Čičerinovi a státní škole nemůže pokračovat pouze interpretací Čičerinovy magisterské disertace a vysvětlením, jak tato práce souvisela s pojetím dějin u Granovského, Kavelina a Solovjova. Čičerin totiž rozvíjel myšlenky státní školy ve všech svých pracích z 50. let 19. století. Přiblížíme si proto nejprve jeho dílo z tohoto období jako celek podle řešených témat a otázek.

5.2 Dobové souvislosti Čičerinových děl z let 1853–1858

Čičerin vydal mezi roky 1853, kdy dopsal magisterskou disertaci, a 1858, kdy odjel z Ruska na tři roky na cestu po Evropě, tři knižní práce a řadu studií, které svým rozsahem vydají za čtvrtou. Dokonce i Černyševskij, který patřil k Čičerinovým předním kritikům, uznával, že mladý historik získal během několika měsíců vřelý hlas, který se obyčejně i talentovaným osobnostem podařilo získat až mnohem

později.⁴³⁸ V roce 1856 vydal Čičerin svoji první tištěnou práci magisterskou disertací *Oblastní úřady v Rusku v 17. století (Oblastnyje učrežděnjaja Rossii v XVII veke)*. Ta byla sice dokončena již v roce 1853, ale moskevská i petrohradská univerzita ji odmítla přijmout k obhajobě. Práce skončila „v šuplíku“ a Čičerin se rozhodl prozatím neusilovat o akademickou kariéru.

Psaní se Čičerin opět začal věnovat až na počátku roku 1855 na popud Kavelina, aby se společně vyjádřili ke stávající společenské a politické situaci v Rusku. Atmosféra krátce po smrti Mikuláše I. byla plná nadějí a očekávání. Toto společenské naladění mělo své opodstatnění. Celá společnost doufala ve změnu a zlepšení stávající situace. Tyto nálady souvisely mj. i s charakterem posledních let vlády Mikuláše I., která se nesla ve znamení silného utužení režimu. Přirozeně tedy vznikl dojem, že musí nutně přijít uvolnění, resp. že hůře už být nemůže.⁴³⁹ Nicméně v prvních měsících vlády Alexandra II. panovala v intelektuálních kruzích nejistota, zda bude car skutečně reformně naladěný, či nikoliv.⁴⁴⁰ Proto Kavelin s Čičerinem zvolili pro své vystoupení formu anonymních statí šířených v rukopisech.

Během jednoho roku spolu vytvořili sérii článků, v nichž kritizovali vnitřní i vnější politiku Mikuláše I., zdůrazňovali nutnost reform, z nichž za nejdůležitější považovali zrušení nevolnictví. Studie měly v moskevských i petrohradských intelektuálních kruzích velký ohlas a o pár let později je v emigraci publikoval Gercen. Tištěnou podobu statí doprovázelo úvodní slovo, které sepsali Kavelin s Čičerinem společně a které příznačně podepsali „Ruský liberál“. K myšlenkovým tradicím evropského liberalismu se Kavelin a Čičerin otevřeně hlásili i v dalších anonymních statích z tohoto období. Čičerin dokonce chápal liberalismus jako východisko z krize, v níž se Rusko nacházelo.⁴⁴¹

438 Srov. Nikolaj G. ČERNYŠEVSKIJ, *Rec. Oblastnyje učrežděnjaja Rossii v XVII veke. Sočiněnjaja B. Čičerina, Moskva 1856*, *Sovremennik* 1856, 9, s. 9–29. Pro účely této práce bylo použito pozdější vydání: TÝŽ, *Polnoje sobranije sočiněnjaj v pjatnadcati tomach. T. 3. Očerki gogolevskogo perioda ruskovj literatury. Statji i recenzii 1856 goda*, Moskva 1947, s. 568–584.

439 Srov. Leonid M. LJAŠENKO, *Aleksandr II, ili istorija trjoch odinočestv*, Moskva 2002, s. 158–159.

440 Čičerin tento pocit nejistoty zachytil ve svých pamětech. „Zdávalo se, že se zhroutil kolos, který všechno dusil a nikoho nenechal nadechnout. S ním se rozpádl i pořádek věcí, který vytvořil. Co slibovala budoucnost, nemohl nikdo říci; skrývala se za mlhavou oponou. Ale bylo cítit okamžité ulehčení, jako když spadne kámen ze srdce, dalo se dýchat svobodněji. Hned se probudila svěžest ducha a světlé naděje na lepší časy.“ B. N. ČIČERIN, *Vospominanija Borisa Nikolajeviča Čičerina. Moskva sorokovych godov*, Moskva 1929, s. 153–154. Podobnými slovy popsal situaci i K. S. Aksakov. Srov. L. M. LJAŠENKO, *Aleksandr II*, s. 159.

441 „Liberalismus! To je heslo každého vzdělaného a rozumně myslícího člověka v Rusku. Je to praporek, kolem kterého se mohou semknout lidé všech vrstev, všech stavů, všech názorů. To je slovo, které může dát vzniknout silnému společenskému mínění, musíme však ze sebe setřást zhoubnou lenost a lhostejnost ke společným problémům. Je to slovo, které vyléčí hluboké jizvy, které z nás vyžene všechnu vnitřní zkaženost, které nám dá možnost postavit se naroveň ostatním národům a s obnovenými silami jít po té velké cestě, podmíněné hrdinností ruského národa. V liberalismu je veškerá budoucnost Ruska. Nechť se kolem tohoto praporu shromáždí vláda i lid se vzájemnou důvěrou a pevným přesvědčením dosáhnout vytyčeného cíle.“ Jedná se o citát z Čičerinovy nepodepsané statí *Sovremennyyje zadači*

Úspěch, s nímž se setkaly anonymně šířené studie, povzbudil Čičerina k další činnosti, vedené pod vlastním jménem. Usnadňovaly ji nové politické a společenské poměry po smrti Mikuláše I. Již v létě roku 1855 díky uvolnění cenzurních pravidel mohly vzniknout tři nové časopisy – liberálně laděný *Russkij vestnik*, slavjanofilská *Russkaja beseda* a Granovského odborný *Istoričeskij sbornik*. Ruské společenské klima té doby zásadně ovlivnila neúspěšná krymská válka. Ta měla velký psychologický dopad na národní hrdost ruské inteligence a ruských elit. Porážka na vlastní půdě, ponižující pařížský mír a vytlačení Ruska z předních velmocenských pozic posilovaly dojem, že chce-li Rusko držet krok s ostatními evropskými velmocemi, musí dojít k reformám. Jejich nutnost si uvědomovala nejen ruská společnost, ale i vládní špičky. Výrazně proreformně byla naladěna velkokněžna Jelena Pavlovna (teta cara Alexandra II.), která vedla vlastní salon, kde se scházeli kriticky zaměřeni státní činitelé. K zastáncům změn patřil i carův mladší bratr velkokníže Konstantin Nikolajevič.⁴⁴² Podobně jako ve 40. letech 19. století se o aktuálních dobových problémech živě diskutovalo v salonech a kroužcích. Patřily mezi ně i dva liberálně laděné: moskevský Stankevičův, v němž vůdčí úlohu sehrával Čičerin, a petrohradský, kde k čelným osobnostem patřil Kavelin.

Moskevský kroužek navazoval na někdejší kroužek Nikolaje V. Stankeviče (1813–1840), který sice po jeho smrti zanikl, nicméně jej nahradily neformální schůzky a obědy u Stankevičova dobrého přítele Granovského.⁴⁴³ Během roku 1855 se kolem Granovského začal soustředit okruh liberálně smýšlejících osobností. Po náhlé smrti Granovského se kroužek nerozpadl a jeho členové se scházeli každý pátek u Alexandra V. Stankeviče (1821–1912), bratra Nikolaje V. Stankeviče. Přední osobností kroužku se po svém příjezdu do Moskvy na počátku roku 1856 stal Čičerin. Ten mj. do kroužku uvedl Lva N. Tolstého (1828–1910). Ke členům kroužku patřili významní představitelé moskevské univerzity, spisovatelé a publicisté.⁴⁴⁴ Podobně jako i další kroužky sdružoval osobnosti sice blízkých, nikoliv však totožných politických i společenských názorů a byl víceméně volným diskusním společenstvím.⁴⁴⁵

russkoj žizni. Ta vyšla v roce 1857 ve čtvrtém svazku sborníku *Golosa iz Rossii*. Pracoval jsem s faksimilním vydáním. [B. N. ČIČERIN], *Sovremennyye zadaci russkoj žizni*, in: *Golosa iz Rossii*. Vypusk vtoroj. Kniga IV, Moskva 1975, s. 111–112.

442 Srov. Lidija V. KOŠMAN (ed.), *Očerki russkoj kultury XIX veka. T. 4, Obščestvennaja mysl*, Moskva 2003, s. 200.

443 Fungování kroužku na přelomu 40. a 50. let 19. století dobře zachytil ve svých vzpomínkách S. M. Solovjov, jenž se v té době sblížil s Granovským. Srov. Sergej M. SOLOVJOV, *Izbrannyye trudy. Zapiski*, Moskva 1983, s. 315–322.

444 P. N. Kudrjavcev, I. K. Babst, J. F. a V. F. Koršové, V. P. Botkin, N. Ch. Ketčer, N. F. Pavlov, P. L. Pikulin, N. M. Ščepkin, F. M. Dmitrijev a další.

445 Srov. Milica V. NĚČKINA (ed.), *Revoljucionnaja situacija v Rossii v seredině XIX veka. Kolektivnaja monografija*, Moskva 1978, s. 84. B. N. ČIČERIN, *Vospominanija Borisa Nikolajeviča Čičerina. Moskva sorokovyh godov*, s. 198–222.

Roli tiskového orgánu moskevského liberálního kroužku sehrával časopis *Ruskij vestnik*, který vydával Michail N. Katkov (1818–1887) a do jehož čtyřčlenné redakce patřili i dva členové kroužku: Petr N. Kudrjavcev (1816–1858) a Jevgenij F. Korš (1810–1897). V uvedeném periodiku vyšla převážná většina Čičerinových statí otištěných v letech 1856–1857. Byla to také Čičerinova studie, v níž recenzoval knihu Alexise de Tocquevilla *Starý režim a revoluce*, která způsobila rozkol v redakci, odchod Korše a založení nového časopisu *Atěněj*. Ten však existoval jen krátce (1858–1859) a vyšlo pouze 60 čísel. Pravidelnými přispěvateli časopisu byli všichni představitelé státní školy.⁴⁴⁶

Petrohradský liberální kroužek se zformoval v polovině 40. let 19. století okolo osobnosti Nikolaje A. Miljutina (1818–1872), významného aktéra a realizátora reformy z roku 1861. Na formování kroužku měl zásadní podíl K. D. Kavelin. Ten v roce 1848 odešel z Moskvy do hlavního města a krátce po příjezdu se zapojil do činnosti kroužku, stal se jeho čelným představitelem a o něco později také jednou z výrazných osobností intelektuálního prostředí Petrohradu.⁴⁴⁷ Kavelin brzy navázal osobní kontakty s řadou mladých prominentních úředníků a politických činitelů, z nichž se později stali tvůrci alexandrovských reforem. Většina členů kroužku byla zároveň i členy Ruské geografické společnosti, jejímž předsedou byl již zmíněný velkokníže Konstantin Nikolajevič. Vazby kroužku na nejvyšší kruhy ruské politiky doplňovaly kontakty Kavelina a dalších členů s velkokněžnou Jelenou Pavlovnou, zastánkyní reforem a zrušení nevolnictví.⁴⁴⁸

V roce 1856 Čičerin obhájil magisterskou disertaci, která v témže roce vyšla tiskem.⁴⁴⁹ Práce nejen obsahově navazovala na předchozí bádání státní školy, ale Čičerin se otevřeně přihlásil k myšlenkovému odkazu Granovského, jemuž práci dedikoval. Na stránkách předcházejících úvodu Čičerin vysoce ohodnotil Granovského přínos ruské vědě a napsal, že se mu cítí být svým dílem zavázán.⁴⁵⁰ Následně se Čičerinova publikační činnost rozvíjela v několika tematických rovinách, k nimž se vyjadřoval souběžně. První z nich bylo zkoumání počátků a vzniku ruského státu, což tvořilo podstatnou část Čičerinovy disertace. Své úvahy o historických počátcích ruského státu Čičerin dále rozvedl v obsáhlé historicko-právní studii *Závěti a smluvní listiny velkých a úředních knížat (Duchovnyje i dogovornyje gramoty velikich*

446 K moskevskému liberálnímu kroužku a časopisům *Ruskij vestnik* a *Atěněj* srov. Vladimir A. KITA-JEV, *Ot frondy k ochranitelstvu (iz istorii russkoj liberalnoj mysli 50–60-ch godov XIX veka)*, Moskva 1972, s. 25–85.

447 K dalším členům kroužku petrohradských liberálů patřil D. A. Miljutin (bratr Nikolaje Miljutina), činovníci I. P. Arapetov, A. P. Zabolockij-Desjatovskij, K. K. Grot či profesori petrohradské univerzity V. D. Spasovič a M. M. Stasjulevič.

448 Srov. Derek OFFORD, *Portraits of Early Russian Liberals. A Study of the Thought of T. N. Granovsky, V. P. Botkin, P. V. Annenkov, A. V. Družhinin and K. D. Kavelin*, Cambridge 1985, s. 186–190.

449 Srov. B. N. ČIČERIN, *Oblastnyja učreždenija Rossii v XVII veke*, Moskva 1856.

450 Srov. tamtéž, nečíslované stránky předcházející úvodu.

i udělných kňazej, 1857), v níž navázal na všechny tři své předchůdce: Granovského, Kavelina a Solovjova. Čičerin ve studii zkoumal právní podstatu a proměny vztahů mezi knížaty na Rusi, přičemž jako pramen mu posloužily jejich smluvní dokumenty a závěti. Jejich zkoumáním dospěl k závěru, že ruská společnost se vyvíjela ve třech stádiích (rodovém – soukromoprávním/občanském – státním).⁴⁵¹

Další tematické roviny Čičerinych prací představovala problematika obcí a centralizace. Obě byly podmíněny společenským a politickým vývojem v Rusku. V březnu 1856 pronesl car slavná slova, že budou-li někdy nevolníci osvobozeni, je lepší tak učinit shora, než se tak stane zdola.⁴⁵² V manifestu o ukončení krymské války se objevily náznaky možné reformy soudnictví, došlo k amnestii děkabristů a ještě více se uvolnila striktní pravidla omezující žurnalistiku. V roce 1857 proběhly první kroky k přípravě zrušení nevolnictví. Za přítomnosti cara byla zahájena činnost tajného výboru, který měl posoudit opatření týkající se budoucího postavení statkářských nevolníků. V oficiálních dokumentech adresovaných vilenskému a petrohradskému generálnímu gubernátorovi car vyjádřil své emancipační cíle. Panovník také zmínil, že je nezbytné, aby vznikly šlechtické guberniální výbory, které by posuzovaly přání šlechty a místní zvláštnosti, k nimž by se mělo při rušení nevolnictví přihlížet. V dobovém tisku se rozvinula v souvislosti s chystanou rolnickou reformou diskuse, mj. o úloze, kterou při rušení nevolnictví má sehrát obecina.

Ruská obecina nemohla být v Čičerinově disertaci opomenuta, jelikož sehrávala v systému ruské správy nemalou úlohu. Do následných diskusí se Čičerin zapojil publikováním několika statí na stránkách periodika *Russkij vestnik*, z nichž zásadní byl článek *Přehled historického vývoje rolnické obcí v Rusku (Obzor istoričeskogo razvitija selskoj občiny v Rossii*, 1856).⁴⁵³ Čičerin v této a dalších statích obhajoval tezi, že ruská obecina byla výrazně mladší, než se běžně soudilo, a že byla výsledkem činnosti státu, který obecinu zřídil za účelem výběru daní. Je jasné, že tato interpretace dějin ruské obcí vyvolala odpor slavjanofilů, a tak se rozvinula polemika mezi Čičerinem a slavjanofily na stránkách časopisů *Russkij vestnik* a *Atěněj* na straně jedné a *Russkaja beseda* na straně druhé, která v mnohém připomínala dřívější spor *Moskvitaninu*, *Sovremenniku* a *Otčečestvennych zapisok*, na němž se výrazně podílel Kavelin. Čičerin se nijak netajil tím, že na Kavelina a jeho činnost navazuje. V roce 1858 vydal Čičerin knižně soubor pěti statí o problematice obcí a vzniku ruského státu pod názvem *Studie z dějin ruského práva (Opyty po istorii russkogo prava)*, který dedikoval Kavelinovi.⁴⁵⁴

451 Srov. B. N. ČIČERIN, *Duchovnyja i dogovornyja gramoty velikich i udělnych kňazej*, *Russkij Vestnik* 1857, tom děsťatj, ijul, knížka vtoraja, s. 650–694.

452 Srov. L. M. LJAŠENKO, *Aleksandr II*, s. 170–171.

453 Srov. B. N. ČIČERIN, *Obzor istoričeskogo razvitija selskoj občiny v Rossii*, *Russkij Vestnik* 1856, tom pervyj, janvar, knížka pervaja, s. 373–396 a fevral, knížka pervaja, s. 579–602.

454 Srov. B. N. ČIČERIN, *Opyty po istorii russkogo prava*, Moskva 1858. Kniha obsahovala tyto sta-
tě: *Přehled historického vývoje rolnické obcí v Rusku (Obzor istoričeskogo razvitija selskoj občiny v Rossii*,

Čičerin se však nezapojil pouze do diskusí o občině. V roce 1857 začala příprava nové legislativní úpravy cenzury a posouzení projektů nových zákonů upravujících soudnictví. Vedoucí postavení v univerzitním prostředí přebrala po univerzitě v Moskvě univerzita v Petrohradu a její profesori (především ti z právnické fakulty, k nimž od roku 1857 patřil i Kavelin) připravovali návrh nového univerzitního řádu, který by vrátil univerzitám opět jejich práva a autonomii.⁴⁵⁵ Adeptem na místo profesora státního práva se stal i Čičerin, který na sebe obrátil pozornost (kromě již uvedených prací) svými postoji k otázce centralizace a decentralizace, o nichž se tehdy živě debatovalo na stránkách periodického tisku. Převážná většina liberálně laděných intelektuálů byli příznivci decentralizace, Čičerin jako jeden z mála upřednostňoval centralizaci. Své postoje vyjádřil v knize *Studie o Anglii a Francii (Očerki Anglii i Francii, 1858)*. Čičerinovy názory přijal dobový tisk vyloženě nevraživě. Publicistická činnost, která Čičerina v roce 1855 tolik pohltila a naplňovala, ho postupně rozčarovala. Permanentní spory a nikam nevedoucí diskuse Čičerina unavovaly. Začal proto uvažovat o obnovení akademické kariéry, což výrazně ovlivnilo jeho rozhodnutí odjet na dlouhou studijní cestu do Evropy v roce 1858.

5.3 Čičerinovo pojetí dějin, počátků a vzniku ruského státu

5.3.1 Východiska: Čičerin o státě a historikově práci

Ústředním tématem rozsáhlého, desetitisícistránkového Čičerinova díla je bezesporu stát. Čičerin zasvětil celý život zkoumání státu z různých úhlů pohledu a můžeme také říci z pohledu několika vědních disciplín. Jeho snaha na tomto poli vyvrcholila v posledním dvacetiletí 19. století pracemi *Vlastnictví a stát (Sobstvennost i gosudarstvo, 2 díly, 1882–1883)*, *Kurs státovědy (Kurs gosudarstvennoj nauki, 3 díly, 1894–1898)* a *Filozofie práva (Filosofija prava, 1900)*. V nich Čičerin vyložil své teoreticko-právní pojetí státu navazující na Hegela a německé teoretiky právního státu Roberta von Mohla (1799–1875), Lorenze von Steina (1815–1890) a Ottu Bähra (1817–1895). Ostatně s Mohlem a Steinem se Čičerin setkal osobně během své cesty po Evropě na konci 50. let 19. století a diskutoval s nimi o státu, jeho pojetí a úkolech.

Čičerin s uvedenými německými právními kapacitami sdílel přesvědčení o nutnosti definování státu prostřednictvím práva a určením jeho mezí jako záruky

s. 1–58), *Ještě o rolnické občině (odpověď panu Beljajevovi) (Ješčo o selskoj obščině (otvet g. Beljajevu), s. 59–141)*, *Nevolníci a rolníci v Rusku do XVI. století (Cholopy i krestjaně v Rossii do XVI veka, s. 142–231)*, *Závěti a smluvní listiny velkých a úředních knížat (Duchovnyja i dogovornyja gramoty velikich i udělnych knjazej, s. 232–375)*, *O vývoji staroruské správy (O razvitii drevněruskoj administracii, s. 376–389)*.

455 Srov. Sergej S. SEKIRINSKIJ – Taťjana A. FILIPPOVA, *Rodoslovnaja rossijskoj svobody*, Moskva 1993, s. 74–75.

proti státní z vůli. Úkol státu spatřoval ve sladění protichůdných elementů a zájmů jednotlivých společenských tříd a stavů. Aby tento úkol mohl plnit, musí být stát nadstavovský (nadtřídní) a nezávislý. Od Hegela čerpal Čičerin pojetí státu jako absolutního požadavku rozumu. Stát v tomto pojetí stojí nad společností, není pouze sumou jednotlivců nebo sumou výrazů individuálních vůlí, ale je výrazem absolutní vůle, je vstupem Boha na zem, je totalitou, v jejímž rámci je jedinec překonáván jako fragment celku a stává se svobodným subjektem, občanem racionálního státu.⁴⁵⁶

„Stát je sám národ jako nedělitelný celek, jako živý organismus, jako mravní jednotka, jako historický činitel.“ Dále Čičerin dodával: „Stát je výsledek lidského uvědomění sebe sama, dílo racionální podstaty člověka, a proto vědomě působí na ty podmínky, v nichž existuje, a snaží se je podřídit svému vyššímu racionálnímu cíli. Nachází se v omezeném prostoru, který se pokouší rozšířit, nalézá rozdrobenou společnost a snaží se ji sjednotit.“⁴⁵⁷

Hegel rozdělil existenci lidské společnosti do tří stadií: rodina, občanská společnost a stát. Každé z nich bylo dle něho postaveno na jiném organizačním principu. Čičerin k těmto třem základním společenským svazkům přidával ještě církve. Občanská společnost byla podle Čičerina spojena s právem a církve s mravností. Občanská společnost a církve tvoří dle Čičerina protichůdné elementy, které stát spojuje zákonem do jednoho právního celku, řízeného vrchní mocí (vládou) ve prospěch obecného blaha.⁴⁵⁸ Tímto hlavním cílem existence státu Čičerin rozuměl vyvažování soukromých, osobních a protichůdných zájmů jednotlivců a společenských skupin. Stát zajišťuje mír, pořádek, svobodu a obecný užitek a spojuje jednotlivé elementy společnosti do harmonického celku.⁴⁵⁹

V předchozím odstavci jsem se dotkl Čičerinova vidění pozice církve ve státě. Je třeba říci, že Čičerin neřešil ve svých historických pracích v 50. a 60. letech 19. století otázku pravoslavlí a jeho významu pro ruské dějiny. Dá se dokonce říci, že ignoroval význam pravoslavlí nejen jako církve a instituce, ale i jako víry pro Rusy charakteristické. Ostatně opomíjení sepětí Ruska a pravoslavlí mu vytýkali již

456 Srov. Alexandra KRŠKOVÁ, *Dějiny evropského politického a právního myšlení (Kapitoly z dějin)*, Praha 2003, s. 386–388 a 494–497.

457 „Gosudarstvo jest sam narod kak jedinoje celoje, kak živoj organizm, kak nraštvennoje lico, kak istoričeskij dějatel.“ Dále: „Gosudarstvo – plod čelovečeskogo soznanija, proizveděnije razumnoj prirodny čeloveka, a potomu ono soznatelno vzdějstvujet na te uslovija, sredi kotorych ono suščestvujet, starajas podčiniť ich vyššej, razumnoj svojej celi. Ono nachodit těsnuju oblast i stremitsja k jejo rassireniju; ono nachodit obščestvo razdrobленноje i starajetsja jejo sojedinit.“ Jedná se o citáty z Čičerinovy vstupní přednášky, již zahajoval výuku na moskevské univerzitě v roce 1861. Její novější vydání srov. B. N. ČIČERIN, *Filosofija prava*, Sankt-Petěrburg 1998, s. 372–383; konkrétně s. 378 a 381.

458 Srov. B. N. ČIČERIN, *Kurs gosudarstvennoj nauki. Č. 1*, Moskva 1894, s. 37. TÝŽ, *Filosofija prava*, Moskva 1998, s. 233–234.

459 Srov. B. N. ČIČERIN, *Kurs gosudarstvennoj nauki. Č. 1*, s. 7–13.

jeho současníci. Příčinu Čičerina laxního přístupu k fenoménu víry a náboženství spatřují v jeho bezvěrectví. Čičerinovo racionalistické a vědecké nazírání světa z něj učinilo de facto ateistu. Nevěřil v posmrtný život a od počátku 50. let 19. století žil zcela bez víry. Pod vlivem hegelianství a své filozofie dějin věřil v budoucí náboženství absolutního ducha, které dovede člověka ke konečné dokonalosti. Křesťanství chápal jako náboženství minulosti a byl přesvědčen, že žije na hranici dvou epoch mezi těmito náboženstvími, kdy jedno náboženství postupně odumírá, ale nové se ještě naplno neprosadilo.⁴⁶⁰

Pro úplnost doplním, že Čičerinův vztah k víře a Bohu se výrazně proměnil v polovině 60. let 19. století, kdy závažně onemocněl tyfem a byl přesvědčen, že umírá. Postupně ve svých úvahách rehabilitoval úlohu náboženství a víry v dějinách lidstva, což se stalo námětem jeho zásadní filozofické práce *Věda a náboženství (Nauka i religija, 1879)*, o níž se více zmíním v sedmé kapitole.

Vraťme se nyní k Čičerinovu pojetí státu v ruských dějinách. Čičerin stejně jako Kavelin a Solovjov nechápal stát jako instituci Rusům vnucenou zvenčí či přenesenou odjinud, ale jako instituci vycházející z ruské společnosti. Stát podle Čičerina společnost sjednocuje. Ve státu chápaném jako spojení jednotlivých společenských svazků představoval nezbytný element také národ. Stát tedy není pro Čičerina charakterizován pouze vládou, její činností a nejvyšší mocí, jak se jevil např. Karamzinovi a dalším ruským historikům do 40. let 19. století.⁴⁶¹ Fakt, že pro Čičerina není stát roven vládě, resp. že vláda je jen jedním z elementů tvořících stát, je třeba zdůraznit. Tím, že v dobovém diskursu většina ruských intelektuálů kladla mezi stát a vládu rovnítko, docházelo k tomu, že Čičerin nebyl současnky správně pochopen. V Čičerinově pojetí bylo totiž možné hájit stát jako instituci a zároveň se kriticky vymezit vůči vládě.⁴⁶²

Z historického hlediska byl pro Čičerina stát institucí zákonitou, k níž lidská společnost směřuje, bez ohledu na subjektivní vůli jednotlivců. To nás přivádí k otázce původu a vzniku státu v Rusku. Tu Čičerin zkoumal především ve své magisterské disertaci, v níž syntetizoval dosavadní práci státní školy. Od Granovského čerpal filozofii dějin a pojetí historie Evropy, které uplatnil na ruské látce, přičemž

460 Srov. B. N. ČIČERIN, *Vospominanija Borisa Nikolajeviča Čičerina. Moskovskij universitet*, Moskva 1929, s. 147–148.

461 Srov. R. A. KIREJEVA, *Gosudarstvennaja škola*, s. 293–294.

462 Pro seznámení s Čičerinovou koncepcí státu ve stručné a zároveň finální podobě doporučuji příslušnou kapitolu v knize *Filozofie práva*, kde autor odkazuje na vlastní práce z dřívějších let, v nichž prozkoumal různé aspekty podrobněji. Srov. B. N. ČIČERIN, *Filosofija prava*, Moskva 1998, s. 233–250. Též srov. Stanisława JANKOWICZ, *Filozofia społeczna Borysa Cziczeryna*, Kraków 2002, s. 235–262. Dále k Čičerinově pojetí státu srov. Leonid M. ISKRA, *Boris Nikolajevič Čičerin o politice, gosudarstve, istorii, Voroněž 1995*, s. 65–109. K práci je však nutno podotknout, že jsou v ní zřejmé dozvuky marxistické interpretace dějin. S jistou dávkou kritického přístupu lze při shrnutí Čičerina pojetí státu využít i práce V. Zorkina. Srov. Valerij D. ZORKIN, *Iz istorii buržuazno-liberalnoj političeskoj mysli Rossii vtoroj poloviny XIX – načala XX v. (B. N. Čičerin)*, Moskva 1975, s. 54–75. TÝŽ, *Čičerin*, Moskva 1984, s. 35–46.

navázal na vývoj státu, jak jej ve svých tehdejších pracích popsali Kavelin a Solovjov. Ti se soustředili na starší období ruských dějin, tedy dobu, kdy stát v Rusku neexistoval vůbec nebo se státní vztahy začaly teprve prosazovat postupným vytlačováním vztahů rodových a rodinných. Čičerin se zaměřil na dobu pozdější, těsně předcházející vzniku ruského státu.

Jelikož Čičerinova bádání o počátcích ruského státu úzce souvisela s historií jako vědeckou disciplínou, představím nejprve Čičerinovy představy o podstatě, cílech a metodě historikovy práce. Jejich podobu z počátku 50. let 19. století známe jak z jeho pamětí, tak z jeho dosud nezveřejněného deníku, který zatím jako jediný prozkoumal G. Hamburg.⁴⁶³

Podle zápisů v Čičerinově deníku bylo hlavním úkolem historika odhalení historických zákonů. Toto přesvědčení Čičerin převzal od Granovského. K odhalení zákonitostí historického vývoje je třeba nejprve „rozložit“ dějiny na jednotlivé jevy a fenomény, ty analyzovat a následně určit zákonitosti, podle nichž se vyvíjely. Z těchto jednotlivých zákonů je možné podle Čičerina odvodit obecnou zákonitost historického vývoje („obščij duchovnyj zakon“). Stejně jako Granovskij byl Čičerin přesvědčen, že jedinec dějiny neřídí (byť o tom může být přesvědčen), neboť aniž by si to uvědomoval, vždy jedná v intencích historické zákonitosti. Jedinec je dle Čičerina svázán s místem a časem, jimiž je determinován.⁴⁶⁴

Ve studii o závětech a smlouvách knížat Čičerin dále rozvinul metodu historikovy práce a způsob odhalování historických zákonitostí. Hlavní důraz kladl na empirické studium faktů a jevů.

„Abychom pochopili jevy, musíme je zkoumat prostřednictvím pozorování a empirické analýzy. Fakt, prozkoumaný ze všech stran, je výchozím bodem a tvrdá empirická metoda je vedoucí linkou. (...) Je třeba jít pomalu, postupně od části k celku, od jevů k zákonům a principům, jež jsou jim vlastní, a vyslovovat obecné teorie, jen nakolik empirie odkrývá svazky mezi jednotlivými fakty.“⁴⁶⁵

A dále Čičerin dodával, že každý jev získává své místo jen v řetězci dalších jevů, což zdůrazňovali i Kavelin se Solovjovem. Výše jsem zmínil Čičerinovo tvrzení, že z jednotlivých zákonitostí historik odvozuje obecný historický zákon. Odpovídali tento zákon tomu, k čemu dospěla filozofie, pak to podle Čičerina potvrzuje

463 Srov. G. M. HAMBURG, *Boris Chicherin and Early Russian Liberalism*, s. 80–85.

464 Srov. tamtéž, s. 80–81.

465 „Čtoby poňat javlenija, nužno izučit' ich posredstvom nabljudenij i opytного analiza. Fakt, obsledovannyj so vsech storon, služit točkoju otpravlenija, tverdaja opytная metoda – rukovodaščuju niťju. (...) Nužno medlenno, postepenno iditi ot častного k obščemu, ot javlenij k zakonam i načalam, im prisuščim, dozvoljaja sebe obščije vzgljady tolko po mere togo, kak opyt raskryvajet svjaz meždu otdělnymi faktami.“ B. N. ČIČERIN, *Opyty po istorii russkago prava*, s. 372.

historikovy závěry.⁴⁶⁶ Tím se Čičerin ohradil proti časté výtce k práci státní školy. Jevy a fenomény ruských dějin nebyly v jejich koncepci a podle nich samotných podřizovány zvnějšku příkládaným filozofickým paradigmatům, filozofie pouze potvrdovala správnost jejich vývodů.

Aby Čičerin vytyčenou metodu naplnil, analyzoval při stanovování právní podstaty vztahů mezi ruskými knížaty více než stovku listin, na základě popsání získaných údajů stanovil obecné teze o právních vztazích v jednotlivých údobích, z nichž vyvozoval zákonitosti, a ty pak komparoval s Hegelovou filozofií dějin.⁴⁶⁷

Pevné přesvědčení o existenci historických zákonů určujících běh dějin vedlo u Čičerina, stejně jako u Granovského, ke kolizi víry ve svobodnou vůli jedince s nevyhnutelným důsledkem působení historického zákona, který jedince mění na svůj nástroj. Tato kolize stála u počátků základních myšlenek Čičerinovy magisterské disertace. Výše bylo zmíněno, že Granovskij dělil dějiny do tří stadií dle tří rozdílných společností: antická společnost, středověká či feudální společnost, kde neexistoval stát, a moderní společnost, charakterizovaná existencí centralizovaného nadstavovského státu. Čičerin tuto periodizaci evropských dějin přijal.

„Když jsem porovnával uspořádání středověké společnosti, jak ho zachytili němečtí historici a právníci, s principy Hegelovy filozofie práva, došel jsem k závěru, že pořádek založený na soukromém právu je třeba nazývat nikoliv státem, ale občanskou společností, a základy státu, které se rozvíjely v nové době a kterým se podřídily obě proti sobě stojící oblasti – církevní i občanská –, jsou obnovením ztracené jednoty. Znalosti dějin ruského práva, které jsem si odnesl z univerzity, potvrzovaly tento názor a společně s ním mi posloužily jako výchozí bod ke sblížení západoevropského vývoje s naším. Viděl jsem, že i přes některé druhořadé rozdíly je základní zákon tady i tam jeden a týž.“⁴⁶⁸

Nicméně jako žák Kavelina a také Solovjova si Čičerin kladl otázku, nakolik lze uvedenou periodizaci uplatnit i na ruské dějiny. Stejně jako Kavelin dospěl k závěru, že Evropa i Rusko směřují k témuž dějinnému cíli. Čičerina při srovnávání ruských a evropských dějin zaujala, pod vlivem Granovského, otázka nevolnictví.

466 Taměž, s. 371–375.

467 Seznam všech Čičerinem využitých listin úředních a velikých knížat sestavili editoři antologie jeho děl. Srov. B. N. ČIČERIN, *Filosofija prava*, Moskva 1998, s. 624–627.

468 „Srnivajaja srednevekovyj byt, kak on izobražon německimi istorikami-juristami, s načalami, ustanovlennymi v gegelevskoj filosofii prava, ja prišol k zaključeniju, čto osnovannyj na častnom prave porjadok sledujet imenovat' ně gosudarstvom, a graždanskim obščestvom, gosudarstvennyje že načala, razvivajuščiesja v novoje vremja i podčičnajuščije sebe obe protivopoložnyje oblasti, i cerkovnuju, i graždanskuju, javljajutsja vosstanovlenijem utračennoho jedinstva. Vyněsennoje iz universitěta znakomstvo s istorijej ruskogo prava podtverždalo eti vzgljady i služilo vmestě s tēm osnovanijem k sbličeniju zapadoevropejskogo razvitija s našim. Ja uviděl, čto pri někotorych vtorostěpennyh različijach osnovnoj zakon zděs i tam odin i tot že.“ B. N. ČIČERIN, *Vospominanija Borisa Nikolajeviča Čičerina*. Moskva *srokovych godov*, s. 67.

Granovskij poukazoval na to, že moderní společnost, a tedy i moderní stát, vznikla postupným „odumíráním“ středověkých pořádků, tj. mimo jiné (avšak na prvním místě) postupným mizením nevolnictví a rozšiřováním individuálních svobod na představitele všech stavů. Čičerin dospěl k závěru, že v Rusku se tento proces udál opačně. Stát vznikl tak, že znevolňoval obyvatelstvo. Rolníky svázal s půdou, na níž žili a hospodařili, a plně je předal pod jurisdikci držitelů těchto pozemků. Vyšší vrstvy stát znevolnil povinnostmi sloužit.⁴⁶⁹

Čičerinovy deníkové zápisy z poloviny roku 1851 dokládají, že k základní tezi o vzniku ruského státu, která se stala trvalou konstantou jeho úvah, tedy že stát v Rusku nevznikl jako v Evropě rozšiřováním svobody, ale jejím omezováním, dospěl Čičerin na samém počátku formulování své historické koncepce. Čičerina velmi zaujala kolize dvou základních premis filozofie dějin, z nichž vycházel, s fakty zjištěnými studiem ruských dějin. Na jedné straně stálo Čičerinovo přesvědčení, že naplňování svobody člověka je hlavním cílem dějin, který je uskutečňován vznikem moderního státu. Dokonce vznik státu považoval za proces daný historickou zákonitostí, a tedy za jev nevyhnutelný. Uvoření státu mělo přinášet rozšiřování svobody jedince. Na straně druhé stála skutečnost, že ruský stát se zformoval cestou omezování svobody a znevolňování obyvatelstva, tedy způsobem jdoucím dle Čičerina proti obecně platné tendenci. Rozhodl se proto prozkoumat příčiny této historické anomálie podrobně. Tak se zrodila jeho teorie o „znevolnění“ a „osvobození“ („zakrepoščenije“ a „raskrepoščenije“). První výsledky tohoto zkoumání představovala již zmíněná magisterská disertace *Oblastní úřady v Rusku v 17. století* (*Oblastnyje učrežděnija Rossii v XVII veke*), další pak jeho rozsáhlá studie *Závěti a smluvní listiny velkých a údělných knížat* (*Duchovnyje i dogovornyje gramoty velikich i udělnych knážej*).

5.3.2 Oblastní úřady v Rusku v 17. století

Oblastní úřady v Rusku v 17. století byly první monografií o místních správních orgánech v ruské historiografii. Čičerin na dochovaných právních pramenech zkoumal, jak byla zákonná nařízení a opatření centrální vlády uváděna v život a jak bylo Rusko v 17. století administrativně řízeno. Strukturně práci vystavěl na posloupném rozboru pravomocí a činnosti hlavních správních úředníků v Rusku v té době („vojevody“, „prikaznyje ljudi“, „golovy“, „starosty“, „celovalniky“). 17. století Čičerin zvolil proto, že jej vnímal jako dobu přerodu, kdy se stará Rus měnila v nové Rusko, kdy se střídalo staré a nové, minulé a budoucí.⁴⁷⁰

Již jsem zmínil, že hlavním důvodem nepřijetí disertace k obhajobě za vlády Mikuláše I. byla kritika předpetrovske Rusi. Čičerinovým záměrem však nebylo

469 Srov. G. M. HAMBURG, *Boris Chicherin and Early Russian Liberalism*, s. 82–83.

470 Srov. B. N. ČIČERIN, *Opyty po istorii russkago prava*, s. 376.

samoúčelně hanit stav ruské správy do počátku 18. století, ale poukazem na její nedostatky hodlal vyzvednout význam reforem Petra I. a též touto cestou dokládal historickou nezbytnost vzniku moderního státu.⁴⁷¹ Čičerin viděl ve státě odraz všech stránek ruského života – politické, národní i společenské. Skrze pochopení vývoje státu se podle něj dalo dobrat pochopení ruských dějin jako takových. Zároveň na vývoji orgánů místní moci Čičerin dokládal, že ruský stát nevznikal zdola jako občanská iniciativa, ale shora jako činnost vlády.

Čičerinova disertace představovala objemnou šestisetstránkovou práci, jež by nejspíš zůstala známa jen odborným zájemcům. Čičerin proto ve snaze dát jí širší publicitu, podobně jako o deset let dříve Solovjov, otiskl v dobovém tisku část práce. Konkrétně v periodiku *Moskovskije vedomosti* otiskl řeč, kterou přednesl při veřejné obhajobě disertace pod názvem *O vývoji staroruské správy (O razvitiu drevněrussoj administracii)*. V ní shrnul hlavní teze svého výzkumu a tím je zpřístupnil širší čtenářské obci.⁴⁷²

Pro účely této knihy není nezbytné vyložit veškeré detaily obsažené v Čičerinově disertaci, a proto se zaměřím jen na vybrané aspekty důležité v souvislosti se státní školou. V tomto směru je zásadní již samotný obsáhlý úvod, v němž Čičerin vyložil z právního hlediska dějiny ruské společnosti do konce 16. století.⁴⁷³ Ta se dle Čičerina vyvíjela ve třech na sebe navazujících fázích (rodové – soukromoprávní/občanské – státní). V této periodizaci je zjevný vliv Hegela (rodina – občanská společnost – stát) a Granovského (společnosti: antická – středověká – moderní).⁴⁷⁴ V nejstarším období byly vztahy v ruské společnosti dány dle Čičerina pokrevními, rodovými svazky. Příchod Varjagů tyto rodové svazky narušil a započal proces jejich postupného rozpadu, což vedlo k atomizaci společnosti, určené individuálními zájmy jedinců. Čičerin s ohledem na dobové poměry a již mnou vzpomenuté „tažení“ Ornatského proti hegelianství záměrně nepoužíval pro toto období pojmenování občanské (tj. Hegelův termín „bürgerliche Gesellschaft“, v ruštině „graždanskoje občestvo“) a hovořil pouze o době, v níž převládaly soukromoprávní vztahy.⁴⁷⁵

V uvedeném období po rozpadu rodových vztahů začala knížata podle Čičerina pohlížet na spravovaná území jako na soukromý majetek, což umožnilo právo, které zohledňovalo především jejich majetkové zájmy. Tato teze nápadně připomíná Kavelinův výklad o rodinném principu. Jak Čičerin, tak Kavelin byli přesvědčeni, že v ruské společnosti v tomto období existovala poměrně vysoká míra

471 Srov. B. N. ČIČERIN, *Oblastnyja učreždenija Rossii v XVII veke*, s. I–III.

472 Srov. B. N. ČIČERIN, *Opyty po istorii russkago prava*, s. 376–389.

473 Srov. B. N. ČIČERIN, *Oblastnyja učreždenija Rossii v XVII veke*, s. 1–57.

474 K vlivu Hegela a Granovského na Čičerinovo myšlení (nejen) o dějinách srov. Aleksandr S. KOKOREV, *Socialno-političeskoje nasledije Rossii konca XIX – načala XX veka. (B. N. Čičerin)*, Tambov 2001, s. 47–53.

475 Srov. G. M. HAMBURG, *Boris Chicherin and Early Russian Liberalism*, s. 100–101.

svobody pohybu. Jednotliví družiníci mohli přecházet k jiným knížatům a stejně tak rolníci mohli opouštět půdu, na níž hospodařili, a měnit své pány. Čičerin hovořil o „toulajícím se Rusku“ a až stát dokázal podle něj zastavit toto „všeobecné toulání“ („vseobščėje broženije“).

Čičerin dále ve svém výkladu poukázal, že v Evropě se historický vývoj ubíral týmiž stadii, avšak s tím rozdílem, že v Evropě se postupně utvořily stavy definované stavovskými právy a povinnostmi. A právě z této stavovsky uspořádané společnosti se postupně zdola utvořil stát, který byl v Čičerinově koncepci třetím a finálním stadiem vývoje společnosti. V Rusku lze ovšem podle Čičerina hovořit o stavech nejdříve od 15. století. Do té doby ruské společnosti chyběl předpoklad pro vznik státu coby výsledku aktivity občanů, stát proto musel vzniknout shora jako důsledek činnosti vlády, která postupně za účelem spravování rozsáhlého území vytvořila jednotlivé správní instituce, které všechny (včetně občin) měly výhradně státní charakter.

„A jestliže širá step napomáhala kočovným tendencím národa, z druhé strany umožňovala vznik rozlehlého státu. Jakmile se objevila potřeba společného svazku, tak se státní tendence šířily z centra (...). Vznik státu je v ruských dějinách bodem zvratu. Z něj se dějiny posouvají nezadržitelným proudem, v uspořádaném vývoji, až do naší doby. Směrování se více či méně mění, setkáváme se i s odbočkami do stran, ale obecný rys vývoje je jeden. Každá pozdější epocha je důsledným rozvinutím předcházející, je odpovědí na jí položenou otázku. Všechny mají jeden cíl, jeden úkol – zřízení státu. To je hlavní charakteristický rys ruských dějin od 15. století, to je výsledek činnosti ruského lidu a jeho zásluha lidstvu. Dalším rysem (...) je, že stát byl organizován shora činností vlády, a nikoliv samostatným úsilím občanů.“⁴⁷⁶

Z uvedeného citátu je dobře zřejmé Čičerinovo chápání smyslu ruských dějin, které byly pro něj, stejně jako pro ostatní představitele státní školy, organickým vnitřně spjatým procesem. Svůj podíl na odlišném způsobu formování státu v Rusku měly dle Čičerina přírodní podmínky. Čičerin v návaznosti na Granovského a Solovjova poukazoval na determinující úlohu fyzického prostředí na uspořádání

476 „No jesli prostrannaja stěp sposobstvovala kočevym stremlenijam naroda, to s drugoj storony ona dělala vozmožnym i sozdanije obširnogo gosudarstva. Kak skoro javilas potrebnost obščego sojuza, tak gosudarstvennyje stremlenija iz centra, iz našej Moskvy, stali rasprostraňatsja (...). Obrazovanije gosudarstva – vot povorotnaja točka russkoj istorii. Otsjuda ona něuděržimym potokom, v strojnom razvitii, dvižetsja do našego vremeni. Napravenija boleje ili meněje izmeňajutsja, vstrečajutsja i otkloněnija v storonu, no obščij charakter dviženija odin. Každaja pozdnějšaja epocha javljajetsja posledovatělnym razvitijem predyduščej, predstavljajet otvet na sdělannyj jeju vopros. Vse oně imejut odnu cel, odnu zadaču – ustrojstvo gosudarstva. Vot glavnaja charakterističeskaja čerta russkoj istorii s XV veka, vot rezultat dějstviteľnosti russkogo naroda i zaslug a jeho pered čelovečestvom. Drugaja čerta (...) sostoit v tom, čto gosudarstvo organizovalos sverchu, dějstvijem praviteľstva, a ně samostojatělnymi usilijami graždan.“ B. N. ČIČERIN, *Opyty po istorii russkago prava*, s. 380–381.

lidské společnosti. V jedné ze svých definic státu Čičerin uváděl, že se jednalo o svazek lidu, teritoria a vlády.⁴⁷⁷

Čičerinovo hodnocení uplatňování moci a administrativní a fiskální správy v Rusku 17. století nebylo lichotivé. Zásadní problém předpetrovského Ruska Čičerin spatřoval v tom, že moc nebyla uplatňována skrze zákony („zakony“), ale prostřednictvím nařízení („rasporjaženija“). Zatímco zákon chápal Čičerin jako pravidlo s univerzální platností vztahující se na všechny občany, nařízení bylo směrnici postihující jen určité situace a určité skupiny občanů. To vedlo k tomu, že moc byla různými držiteli správních úřadů uplatňována různě a aplikace moci se lišila region od regionu. Čičerin studiem pramenů dospěl k závěru, že dva různí správní úředníci mohli mít různou míru pravomocí. Správa tak místo organického celku byla pouze směsicí rozhodnutí ad hoc, vztažených jen k určité situaci, a otvírala prostor k širokému zneužití pravomocí. Vágní vymezení, resp. absence zákonného vymezení pravomocí a povinností jednotlivých úředníků při výkonu jejich funkcí z nich činila „malé cary“ a jimi spravovaná území měnila na státy ve státech.⁴⁷⁸

I přes dobře odvedenou „řemeslnou“ práci historika musíme přiznat, že Čičerinův popis neduhů předpetrovského Ruska trpěl jednostranností a tendenčností. Zejména se to týká zdůraznění protikladu státní správy před reformami Petra I. a po nich. G. Hamburg v tom neviděl autorovo pochybení, ale jeho záměr. Čičerin podle něj chtěl jít ve stopách Granovského a skrze minulost poukazoval na neduhy přítomnosti, a proto věnoval větší prostor popisu zneužívání pravomocí úřednickým aparátem, čímž mířil proti administrativě Mikuláše I.⁴⁷⁹ Oprávněnost tohoto tvrzení dokládají další Čičerinovy práce, zejména pak anonymní články z roku 1855, v nichž Čičerin vyzýval, aby se ruská společnost, lid, jednotlivé stavy chopily své role ve státním organismu, v němž přebujela vládní byrokracie, čímž došlo k nerovnováze mezi prvky tvořícími stát. Vyjádřením společenských a politických postojů skrytých do odborně historické studie navázal Čičerin nejen na Granovského, ale i na ruskou intelektuální tradici jinotajné politicko-společenské diskuse, protože veřejně taková diskuse nemohla být vedena.⁴⁸⁰ Ruští čtenáři byli na tento způsob komunikace zvyklí, a proto také Čičerinovu disertaci chápali v souladu s autorovým záměrem.

Vznik státu byl v Čičerinově pojetí procesem, který překonával a postupně odstraňoval výše uvedené neduhy státní správy. Prvním krokem v budování stá-

477 Vliv přírodních podmínek na lidskou společnost zdůrazňoval Čičerin i v pozdějších dílech. Největší vliv podle něj měly fyzické síly v prvobytné společnosti a s postupným sebeuvědomováním člověka jejich vliv slábně ve prospěch sil duchovních. Srov. B. N. ČIČERIN, *Kurs gosudarstvennoj nauki*. Č. 2, Moskva 1896, s. 43–44.

478 Srov. B. N. ČIČERIN, *Oblastnyja učrežděnjaja Rossii v XVII veke*, s. 577–585. Různé příklady zneužití moci srov. s. 168–171, 310–329, 500–503.

479 Srov. G. M. HAMBURG, *Boris Chicherin and Early Russian Liberalism*, s. 90.

480 Srov. L. M. LJJAŠENKO, *Aleksandr II*, s. 162.

tu bylo podle Čičerina omezení pohybu obyvatelstva a určení jeho povinností (na úkor jeho práv). Jelikož se vznikajícímu státu nedostávalo lidských zdrojů, s jejichž pomocí by spravoval rozsáhlé území, vznikla povinnost držitelů půdy sloužit státu a vykonávat některý z mnoha lokálních úřadů, tedy veškerá držba půdy, jakkoliv byla de facto dědičná, byla de iure podmíněná a vázaná na službu. Nicméně jejich služební „pracovní náplň“ byla, jak jsem popsal výše, definována povětšinou ad hoc, přičemž ještě v 15. století podle Čičerina doznávaly relikty dřívějšího systému „kormljení“, kdy byl výkon správního úřadu doslova živobytím. S postupným uplatněním zemského principu se začaly správní úřady „profesionalizovat“, resp. měnily se na jasné, či lépe řečeno jasněji definované, což byla především zásluha Petrových reform.

Čičerin poukazoval, že stát při svém vzniku maximálně využíval všech již existujících forem lokální správy a organizace. Jednou z nich byla občina, v níž Čičerin odmítal vidět staroruskou instituci, která by zrcadlila ducha ruského lidu. Tvrdil, že občina 19. století tak, jak ji znali jeho současníci, byla historicky poměrně mladý (ze 17. století) produkt upevňování státu. Ten využil tradičních vazeb na ruském venkově a proměnil občinu na administrativně-správní jednotku, která mu usnadňovala patrimoniální správu a především výběr daní. V Čičerinově pojetí byla občina výhradně jednotkou fiskální správy a výsledkem zefektivnění sběru daňových plnění, a proto její společnou odpovědnost nechápal jako odraz kolektivní podstaty ruského člověka.⁴⁸¹ Těmito tvrzeními se Čičerin dotkl tehdy aktuálního a velmi ožehavého tématu, přičemž obhajobě a rozvinutí svých tezí věnoval nemalou část svých prací z 50. let 19. století. Vráťím se k nim v samostatné podkapitole.

O co více se Čičerin kriticky stavěl k Rusku před Petrem I., o to více pozitivně nacházel v jeho reformách. Zdůrazněme však, že Čičerin nevnímal Petra I. a jeho reformní činnost jako předěl v ruských dějinách. Přitom chápání reformy Petra I. jako předělu převládalo v ruském historickém myšlení a společenských debatách poloviny 19. století. Podle společenských postojů jednotlivých osobností představoval Petr I. předěl buď hodnotově kladný, nebo záporný. Petr byl pro jedny výjimečný panovník, který Rusko „evropeizoval“, druzí jej označovali div ne za odpadlíka, který odvrhl ruské tradice a instituce vyvěrající z lidu a jeho ducha.⁴⁸² Interpretace Petra I. jako dějinného předělu se v ruské historiografii objevila již v 18. století a začala ji narušovat až státní škola, jejíž představitelé zdůrazňovali nutnost nahlížet ruské dějiny organicky. Kavelin ve stati o právním uspořádání Ruska naznačil sepětí Petrovy zákonodárné činnosti s předchozím obdobím. Čičerin na něj navázal a Petra I. označil za vyvrcholení předchozího dějinného vývoje; podle Čičerina Petr I. nejenže neodmítl dědictví předků, ale byl plodem tohoto dědictví. V jeho činnosti pokračoval proces budování státu započatý jeho předchůdci. „Velké bylo

481 Srov. B. N. ČIČERIN, *Oblastnyja učreždenija Rossii v XVII veke*, s. 515–535.

482 Srov. R. A. KIREJEVA, *Gosudarstvennaja škola*, s. 141–147.

staré Rusko, protože zrodilo Petra!“ prohlásil Čičerin na obhajobě své disertace.⁴⁸³ Rusko petrovské bylo v Čičerinově pojetí dalším stadiem ruských dějin, stadiem, které bylo podmíněno Ruskem moskevským.⁴⁸⁴ Velmi podrobně a zcela v tomto duchu pak zachytil vládu Petra I. Solovjov ve 13. až 18. svazku svých *Dějin Ruska od nejstarších dob*. L. Iskra přirovnal Čičerinovo vidění předpetrovského Ruska k jednotlivým stupňům rakety, které poté, co ji vynesou vysoko, samy odpadají jako nepotřebné.⁴⁸⁵ Tím dobře vystihl Čičerinovo uvažování o dějinných stadiích, která a ve své době mají své opodstanění a hluboký smysl, avšak v důsledku historického zákona novější stadium střídá to předchozí.

5.3.3 Závěti a smluvní listiny velkých a údělných knížat

Své pojetí vzniku ruského státu Čičerin hlouběji rozpracoval v právně-historické studii *Závěti a smluvní listiny velkých a údělných knížat (Duchovnyje i dogovornyje gramoty velikich i udeľnych knjazej, 1857)*.⁴⁸⁶ V návaznosti na Kavelina se v ní zaměřil na právní pořádky staré Rusi. Na základě závětí a smluvních dokumentů knížat zkoumal pozici soukromého (v Čičerinově dikci občanského) a státního práva. Čičerin sice v návaznosti na teze Kavelina a Solovjova souhlasil s významem (rodových) pokrevních svazků uvnitř staroruské společnosti, soudil však, že rodové vztahy byly těmito historiky přeceňovány. Podle Čičerina se pokrevní svazky začaly rozpadat dříve, než soudili Kavelin a Solovjov, a to už v době příchodu Varjagů. Čičerin své teze vystavěl na pozorování dvou elementů – jednak práva soudit, uplatňovat, nalézat a určovat právo, jednak práva vybírat daně na určitém teritoriu a způsobu, zda a jak byly majetkové zisky děleny. Svoji soudní pravomocí a výběrem daní narušili Varjagové původní rodové, pokrevní vztahy. Ty se podle Čičerina postupně vytrácely a jejich místo zaujímaly soukromoprávní vztahy. Následný vznik státu Čičerin spojoval s transformací soukromoprávních vztahů vzájemně si právně nepodřízených jedinců na vztahy charakterizované státním právem, kdy se jedinec podřizoval vyšší právní moci zosobněné vládou, tj. panovníkem.

Podle Čičerina vztah velikého knížete a údělných knížat po dlouhou dobu postrádal právní charakter nadřazenosti a podřízenosti. Naopak studium smluvních listin ho utvrzovalo v tom, že se jednalo o svobodné jedince spojené slabými pokrevními vazbami, kteří spolu buď válčili, nebo uzavírali smlouvy soukromoprávního charakteru. Míra příbuznosti určovala pořadí jednoho knížete vůči ostatním. Veliký kníže tedy nebyl dle Čičerina velkým pro svoji moc nad ostatními knížaty,

483 B. N. ČIČERIN, *Opyty po istorii russkago prava*, s. 387.

484 Srov. B. N. ČIČERIN, *Opyty po istorii russkago prava*, s. 389. TÝŽ, *Oblastnyja učrežděnija Rossii v XVII veke*, s. 590–591.

485 Srov. Leonid M. ISKRA, *Boris Nikolajevič Čičerin o poreformennom razvítii Rossii, kapitalizme, socializme*, Voroněž 1999, s. 154.

486 Srov. B. N. ČIČERIN, *Opyty po istorii russkago prava*, s. 232–375.

ale pouze prvenstvím v rodě. To, že byla moc velikých knížat vůči údělným omezená, dokládá Čičerin neexistencí soudní pravomoci velikého knížete vůči údělným. Spory se řešily prostřednictvím rozhodčího soudu („tretějskij sud“). Změnu tohoto stavu vypožadoval Čičerin v listinách Dmitrije IV. Donského (veliký kníže 1362–1389), a zejména pak ve smlouvách Ivana III. (vládl 1462–1505) s bratrem Ondřejem (kníže ugličský, ?–1493).⁴⁸⁷

K podobným výsledkům dospěl Čičerin i při zkoumání závětí. Charakter odkazů Ivana I. Kality (vel. kn. 1328–1340) a jeho syna Simeona Hrdého (vel. kn. 1340–1353) byl podle něj vystaven výhradně na soukromém právu, podobně jako když umírající hospodář odkazoval statek dětem. Až závět Vasilije II. Temného (vel. kn. 1434–1462) obsahovala náznaky státního práva a ještě více byly prvky státního práva zjevné v závěti Ivana III. (vládl 1462–1505).⁴⁸⁸ Podle Čičerina v Rusku do 15. století nelze hovořit o státu, neboť tomu neodpovídalo právní prostředí. V jeho koncepci lze spatřovat velkou míru podobnosti s koncepcí Kavelinovou, který také vznik státu odvozoval od potlačení rodinných vztahů. Oba historikové shodně soudili, že stát se začíná rodit ve chvíli, kdy veliká knížata přestala drobit svůj majetek mezi jednotlivé syny a začala upřednostňovat práva nejstaršího mužského potomka.

5.3.4 Kontext státní školy

Kavelin reagoval na Čičerinovu magisterskou disertaci podobně jako na Solovjovovy kvalifikační práce. Celkově výsledky Čičerinova bádání pochválil a označil je za „nejlepší věnec na Granovského hrob“. Zároveň však chtěl nasměrovat činnost mladého historika „správným směrem“, a proto vyslovil k jednotlivostem práce řadu připomínek (např. k roli státu při vzniku stavů v Rusku). Svoji kritiku ovšem oslaboval poukázáním na neprozkoumanost tématu.⁴⁸⁹ Nejdůležitější jsou první odstavce Kavelinovy recenze, v nichž Čičerinovu práci přiřadil k historiografickému proudu, který vyvedl ruskou historickou vědu z „oblasti poloteoretického a polohistorického snění na půdu čistě historické skutečnosti“, tedy jinými slovy, zařadil ho k představitelům státní školy.⁴⁹⁰

Čičerinovo pojetí ruských dějin bylo jednoznačně protislavjanofilské. Čičerin vnímal ruské dějiny jako evropské od samých počátků, přičemž slavjanofilové zdůrazňovali protichůdnost obou. Slavjanofilové líčili staroruskou společnost jako harmonickou, zatímco Čičerin poukazyval na individualistické soupeření, vycházející z osobních zájmů; hovořil o zneužívání moci a administrativní zvlů. Už vůbec

487 Srov. B. N. ČIČERIN, *Opyty po istorii russkago prava*, s. 317–324.

488 Srov. tamtéž, s. 253–260.

489 Srov. Konstantin D. KAVELIN, *Sobranije sočiněnij Konstantina Dmitrijeviča Kavelina. T. 1*, Sankt-Petěrburg 1898, sloupec 507–570.

490 Srov. tamtéž, sloupec 507–509.

nemohli slavjanofilové souhlasit s Čičerinovým utilitárním pojetím obcí, v němž zcela chyběl duchovní a mravní charakter pro slavjanofily tolik zásadní. J. F. Samarín v reakci na Čičerinovy historické práce jejich autora nejen ostře kritizoval, ale také čtenáře slavjanofilského periodika *Russkaja beseda* upozorňoval, že Čičerinovo pojetí dějin je stejného charakteru jako Kavelinovo, tj. jde proti slavjanofilskému vidění ruských dějin. Pochybný podle něj byl už samotný přístup k dějinám, který Čičerin sdílel s Kavelinem. Oběma vytýkal, že místo snahy o pochopení života ruského lidu záměrně vyhledávali v ruských dějinách příznaky charakteristické pro západoevropské země.⁴⁹¹

Návaznost obecných rysů Čičerinovy historické koncepce na Granovského pojetí dějin je zcela zřejmá. Jelikož se Granovskij ruským dějinám souvisle nevěnoval, nelze srovnávat jeho postoje k jednotlivým jevům v ruských dějinách s Čičerinovými a musíme se omezit na komparaci obecných rysů obou koncepcí. Naopak po pečlivém přečtení prací Kavelina, Solovjova a Čičerina jsou zjevné jak podobnosti, tak i určité rozdíly v jejich zachycení ruské minulosti. Například Kavelin se Solovjovem považovali ruské dějiny za součást těch evropských až od Petra I., kdežto Čičerin dokazoval, že Rusko procházelo týmiž dějinnými etapami jako evropské země, a tudíž ruská historie je součástí té evropské od samého počátku. Považují však za chybné srovnávat historické koncepce Kavelina a Solovjova na straně jedné a Čičerina na straně druhé s tím, že jsou stavěny proti sobě. Naopak myslím, že by měly být zkoumány chronologicky jako postupně rozvíjené pojetí ruské minulosti. Tedy jejich koncepce ruských dějin nebyly kompetitivní, vzájemně si konkurující, ale komplementární a vzájemně se doplňující.

Dobové reakce na Čičerinovu magisterskou disertaci a na jeho vidění ruských dějin potvrzují tezi mnou předloženou, že Čičerinovo dílo představuje další vývojovou fázi státní školy. Černyševskij zdůrazňoval, že Čičerin pracoval s týmiž termíny jako státní škola, přičemž v jeho dílech nabývaly nového smyslu.⁴⁹² Apollon A. Grigorjev (1822–1864) při recenzování Solovjovových *Dějin Ruska od nejstarších dob* konstatoval,⁴⁹³ že Čičerinovy práce natolik pozměnily teorii o rodovém uspořádání staré Rusi, že tato teorie bude nadále nazývána rodovou pouze z toho důvodu, aby nedocházelo k omylům. Nicméně sám pojem byl již podle něj nedostačující, protože nepostihoval celý problém.⁴⁹⁴

491 Srov. Jurij F. SAMARIN, *Něskolko slov po povodu istoričeskich trudov g. Čičerina*, Russkaja Beseda, 1857, I, otd. Kritika, s. 103–118. Pro účely této práce bylo použito pozdější vydání textu: srov. ТЫ́Ж, *Со́чи́нения́ J. F. Samarina. T. I. Staťji raznorodnago soďeržanja i po polskomu voprosu*, Moskva 1877, s. 189–206.

492 Srov. N. G. ČERNYŠEVSKIJ, *Polnoje sobranije sočiněnij v pjatnadcati tomach. T. 3*, s. 569.

493 Srov. Apollon A. GRIGORJEV, *Vzgljad na istoriju Rossii soč. S. Solovjova*, Russkoje Slovo 1859, I, otd. II Kritika, s. 1–48.

494 „Jejo tak dolgo zvali rodovuju ili teorijeju rodovogo byta, čto nam by sledovalo ně zaputyvaja děla, prodolžať jejo tak že; no nam kažetsja, čto imenno eto něpravilnoje nazvanije putajet očeň prostoje dělo, čto poslednije otrpyški etoj teoriji v darovitych staťjach g. Čičerina – razdvinuli granicy voprosa daleko za preděly staroj formuly.“ Tamtéž, s. 10–11.

Mám za to, že historické koncepce Kavelina, Solovjova a Čičerina jsou variantami jedné a téže společné, obecné historické koncepce, a že nacházíme-li rozdíly v popisu ruské minulosti, nejedná se o rozdíly koncepčního rázu, ale výhradně rázu diskursivního. Jinými slovy: pojmům, kterými popisovali dějiny, dávali částečně rozdílný význam. To vycházelo především z toho, že zde sledujeme dobu, kdy se ruské dějepisectví postupně profesionalizovalo a institucionalizovalo a kdy přesné vymezení pojmového aparátu pro popis dějin neexistovalo, resp. postupně se utvářelo. Čičerin např. v úvodu ke studii *Závěti a smluvní listiny velkých a úředních knížat* upozorňoval, že v ruské vědě nepanuje shoda, kdy vznikl stát, neboť tento pojem byl vykládán různě. Z různých představ o tom, co je stát, pak pramenily různé datace jeho počátku.⁴⁹⁵

Ukažme si několik pojmových rozdílů v pracích představitelů státní školy. Kavelin a Čičerin odlišně pracovali s klíčovým pojem „ličnost“ (jedinec, jednotlivec, individuum). Kavelin ho užíval výhradně pro označení jedince jako právního subjektu. Proto při studiu staroruských právních pořádků sledoval, jak jednotlivec nabýval svá práva. Tedy, podle Kavelina, stát rozvíjel princip „ličnosti“, neboť se stával garantem práv jednotlivce v rámci celku.

K tomu se zdá být v příkrém protikladu Čičerinovo tvrzení, že stát potlačoval „ličnost“ ve prospěch obecného zájmu. Tento zdánlivý rozpor vycházel z toho, že Čičerin chápal „ličnost“ jako individualismus, jako ničím neohrazenou vůli jednotlivce vůči ostatním členům společnosti. Tento individualismus byl v Čičerinově dikci v ruských dějinách nejvíce přítomen v období územní rozdrobenosti, kdy se jednotlivá knížata řídila pouze vlastními zájmy bez ohledu na potřeby celku. Tento stav podle Čičerina překonával stát, který (jak jsem již ukázal) nebyl pro Čičerina sumou jednotlivých vůlí, ale výrazem vyšší entity, tj. obecné vůle. Právě tím, že stát uváděl všechny elementy, které jej tvořily, do harmonického souladu, dostává se jedinci jeho skutečných práv a svobod. Kavelin i Čičerin tak tvrdili totéž, totiž že stát v definici podané Hegelem byl institucí, v níž se člověku dostávalo práv a svobod jako nikdy dříve a že dějiny směřují právě k tomuto cíli.

Čičerin také výrazně upřesnil Solovjovův předpoklad, že rodové vztahy mezi knížaty byly postupně vytěšňovány státními. Solovjovovo pojetí považoval Čičerin za nepřesné. Podle něj pramenilo z toho, že Solovjov nebyl dostatečně obeznámen s právními dějinami a s právní teorií vůbec, a tudíž právní vztahy pojmenoval jinak, byť historická skutečnost zůstávala pro oba táž.⁴⁹⁶ To, že se v případě Solovjova jednalo jen o nesprávné užití pojmu, a nikoliv o různé chápání historické skutečnosti, dokládá i fakt, že např. v cyklu přednášek *Dějiny ustavení státního uspořádání v Rusku do Petra Velikého (Vzgljad na istoriju ustanovlenija gosudarstvennogo porjadka v Rossii do Petra Velikogo)* z počátku 50. let 19. století Solovjov uváděl

495 Srov. B. N. ČIČERIN, *Opyty po istorii russkago prava*, s. 232–233.

496 Srov. B. N. ČIČERIN, *Vospominanija Borisa Nikolajeviča Čičerina. Moskva sorokovych godov*, s. 187.

(v rozporu se svým dřívějším tvrzením), že rodové svazky vystřídaly svazky občanské.⁴⁹⁷ Solovjov nebyl právník, a proto na rozdíl od Kavelina a Čičerina směšoval dva různé teoretickoprávní jevy: společnost uspořádanou na soukromoprávních (občanských) právních vztazích a společnost, kde převládalo státní právo. Obě označení proto užíval nejednoznačně.

Rozdíly, které v popisu ruské minulosti nacházíme u Kavelina, Solovjova a Čičerina, byly mj. dány i dobovým kontextem, v němž svá pojetí dějin vytvářeli, a proto kladli důraz na jiné skutečnosti. Kavelin a Solovjov se soustředili především na obhajobu rodového uspořádání a doložení úlohy pokrevních svazků a jejich rozpadu v ruských dějinách. Pro ně bylo zásadním úkolem obhájit proti Pogodinovi tvrzení, že role, kterou v ruských dějinách sehráli Varjagové a Mongolové, byla jiná, než se tehdy běžně soudilo. Ostatně můžeme si klást i otázku, zda by vůbec měli Kavelin a Solovjov šanci obhájit tezi o totožnosti ruských a evropských dějin v polovině 40. let 19. století, tedy v době, kdy Pogodin téměř dvě desetiletí systematicky dokazoval opak a kdy i oficiální státní ideologie Ruska byla vystavěna na protikladu Ruska a Evropy. Viděli jsme, jak bouřlivé diskuse vyvolávalo pouhé tvrzení o společné podstatě ruských a evropských dějin po reformách Petra I. Tvrzení, že ruské a evropské dějiny jsou principiálně totožné, by tehdejší odborná i laická veřejnost nejspíš nepřijala.

Zajímavé je v tomto ohledu sledovat, jak jsou zachyceni v historických líčeních představitelů státní školy ve 40. a 50. letech 19. století Varjagové a Mongolové. Již bylo zmíněno, že v pojetí státní školy Varjagové a Mongolové vystupovali jako element vnější, který s vnitřním vývojem dějin, jemuž se historikové státní školy věnovali především, souvisel jen do určité míry. Tato míra se u všech tří historiků lišila. A také již bylo uvedeno, že toto pojetí stálo v protikladu proti dobové představě o pozvání Varjagů a vpádu Mongolů, které byly chápány jako zlomové události ruských dějin, jako periodizační milníky. Z představitelů státní školy přiznával Varjagům a Mongolům největší význam pro ruské dějiny Kavelin. Ten vnímal jejich roli v ruské minulosti jako důležitou. Zdůrazňoval, že Varjagové přinesli na Rus institut družiny, v níž nepanovaly pokrevní svazky, které naopak byly určující pro společnost východních Slovanů. Význam vpádu Mongolů spočíval dle Kavelina v posílení rodinného principu, který potlačil dříve převládající vztahy rodové. Tedy v obou případech se jednalo o určitý impuls, který by se však nemohl (a to je zásadní) v novém prostředí uplatnit, kdyby k tomu nebyly vnitřním vývojem připraveny podmínky.

Solovjov přikládal Varjagům i Mongolům menší význam než Kavelin. Opakovaně v pracích z konce 40. a počátku 50. let 19. století zdůrazňoval, že v obou případech se jednalo o fenomén, který napomáhal již probíhajícím změnám, avšak neinicioval je. V doktorské disertaci *Historie vztahů mezi knížaty Rurikova rodu (Isto-*

497 Srov. S. M. SOLOVJOV, *Izbrannyje trudy*, s. 26–27.

rija otnošenij meždu knjazami Rjurikova doma) uvedl, že pojem „mongolské období“ by mělo být zcela vyškrtnuto z ruských dějin, a to pro svoji neopodstatněnost.⁴⁹⁸ O něco později Solovjov konstatoval, že nové pořádky se ustanovily nezávisle na Mongolech. Dokonce napsal, že knížata ve vzájemném soupeření využila Mongolů jako nástroje.⁴⁹⁹ Solovjov podobně jako Kavelin zmiňoval v souvislosti s Varjagy institut družiny, avšak zároveň zdůraznil, že rodové svazky byly ve východoslovanském prostředí natolik silné, že se jim přizpůsobili i nově příchozí. Solovjov tedy Varjagům i Mongolům nepřisuzoval zásadní roli v ruských dějinách. Naopak ani jedni, ani druzí nedokázali podle něj narušit probíhající proměny ve vztazích v ruské středověké společnosti.

Pomyslné potlačování významu Varjagů a Mongolů v ruských dějinách završil Čičerin. Ten ve svých pracích zcela odmítl, že by se Varjagové či Mongolové jakkoliv podíleli na konstituování ruského státu. Nahlédneme-li do Čičerinových prací, kde popisuje postupné ustavení ruského státu, tj. do úvodu práce *Oblastní úřady v Rusku v 17. století*, proslovu proneseného na obhajobě disertace *O vývoji staroruské správy* a do studie *Závěti a smluvní listiny velkých a úředních knížat*, zjišťujeme, že Varjagy a Mongoly nezmínil vůbec nebo jen zcela letmo. Pro Čičerina jsou pozvání Varjagů a vpád Mongolů z hlediska ustavení státu zcela podružnými jevy. Pojetí role Varjagů a Mongolů v ruských dějinách v pracích představitelů státní školy ukazuje, že se jedná o koncepci podléhající vývoji, během něhož jsou určité prvky postupně posilovány a zdůrazňovány.

Hodnotíme-li a srovnáváme-li práce představitelů státní školy, musíme si být vědomi i faktu, že státní škola vznikala jako zapadnické pojetí dějin. A tak jako zapadníci tvořili vždy heterogenní uskupení, bylo by liché a v rozporu s dobovými podmínkami očekávat, že státní škola bude prezentovat zcela unifikovanou formulaci ruské historie. Dokonce i G. Hamburg, který vystoupil v 90. letech 20. století s ostrou kritikou tehdejšího pojetí státní školy, uznával, že Solovjov, Kavelin a Čičerin byli představiteli jednoho širšího zapadnického pojetí dějin. A zcela jednoznačně vnímal Čičerina jako pokračovatele Granovského.⁵⁰⁰ Nejvíce se různorodost, vycházející z různých míry intenzity sdílení zapadnických názorů jednotlivými představiteli státní školy, projevila v jejich postojích ke společenským a politickým otázkám. Právě postupně se prohlubující rozdíly v těchto postojích byly hlavním důvodem vzájemného odcizování představitelů státní školy v průběhu 60. let 19. století.

498 Srov. S. M. SOLOVJOV, *Istorija otnošenij meždu knjazami Rjurikova doma*, Moskva 1847, s. 697.

499 Srov. S. M. SOLOVJOV, *Izbrannyye trudy*, s. 33–34.

500 Srov. G. M. HAMBURG, *Boris Chicherin and Early Russian Liberalism*, s. 98–100.

5.4 Kavelinova a Čičerinova účast na psaní a šíření ilegální politické literatury

5.4.1 „Samizdat“ a „tamizdat“ 19. století

Čičerinovo pojetí ruských dějin a historického procesu, o nichž jsem hovořil v předchozím textu, tvořilo základnu, na níž ve druhé polovině 50. let 19. století Čičerin vystavěl své společenské a politické názory, které si představíme v následujícím textu. V měsících předcházejících smrti Mikuláše I. v únoru 1855 ruští intelektuálové zažívali morální dilema. Granovskij i Solovjov vzpomínali, že na jedné straně je jako patrioty trápilo postavení Ruska a jeho ponížení v krymské válce, na druhou stranu chápali, že právě tato válka může být bodem zvratu ve společenském vývoji v Rusku, a vkládali proto do ní naději na změnu.⁵⁰¹ Jejich pocity vystihuje leninské rčení „čím hůře, tím lépe“.

V uvedené atmosféře přijel v lednu 1855 do Moskvy na oslavy stého výročí založení tamní univerzity Kavelin a přemluvil Čičerina ke spolupráci na tvorbě neoficiální politické literatury. Její existence a šíření patřilo za vlády Mikuláše I. k poměrně běžným jevům. Řada intelektuálů takovou literaturu četla, nebo ji dokonce vlastnila. Jednalo se o jeden ze způsobů, jak se rozvíjející společenské hnutí vyrovnávalo s cenzurou. K zakázaným knihám tehdy patřily práce řady zahraničních autorů, např. Guizota, Thierryho, Grotovy dějiny Řecka či dějiny Anglie Thomase Macaulaye. K neznámějším dílům z této oblasti patřil Bělinského *Dopis Gogolovi*, jehož držení a čtení se stalo osudným petrohradskému kroužku petraševců.⁵⁰²

Velkou popularitu si mezi ruskými intelektuály získaly *Historicko-politické dopisy (Istoriko-političeskije pisma)* M. P. Pogodina, které se začaly objevovat od konce roku 1853. Adresátem těchto otevřených dopisů byl přímo car. Pogodin považoval za hlavní příčinu vnitřních problémů a neduhů Ruska to, že car nemá jasnou představu o tom, co se v zemi děje. Neexistovaly totiž podle něj informační kanály, kterými by se mohly zprávy o stavu země k panovníkovi dostat. Cenzura a celkové utužení společenských poměrů znemožňovaly nejen revoluční činnost, proti níž byly mířeny, ale i veškerá společenská hnutí bez ohledu na jejich škodlivost či prospěšnost.⁵⁰³ Pogodinovy *Historicko-politické dopisy* se šířily v rukopisných kopiích, a to i mezi aristokraty blízkými carskému dvoru. K dispozici je měl i car Mikuláš I.⁵⁰⁴

501 Srov. V. A. KITAJEV, *Ot frondy k ochranitelstvu*, s. 37. Richard PIPES, *Russian Conservatism and Its Critics. A Study in Political Culture*, New Heaven – London 2005, s. 155.

502 K cenzuře v Rusku v období 1848–1855 více srov. Charles A. RUUD, *Fighting Words. Imperial Censorship and the Russian Press, 1804–1906*, Toronto–Buffalo–London 1982, s. 83–96.

503 Srov. Michail P. POGODIN, *Istoriko-političeskija pisma i zapiski v prodolženii Krymskoj vojny*, Moskva 1874, s. 259–260.

504 Zajímavé svědectví o této činnosti poskytuje anonymní článek *Zapiska o pismennoj literature*. Autor (s největší pravděpodobností Kavelin či někdo z jeho názorově blízkých spolupracovníků) rafinovaným

Kavelinovi nemohla uniknout popularita, jíž se Pogodinovy *Dopisy* těšily v petrohradských kruzích, a uvědomoval si, že právě články kolující v rukopisných kopiích mohou být dobrým nástrojem k šíření vlastních politických názorů. Vzhledem k dobovým podmínkám se rozhodl šířit je raději anonymně. Kromě Čičerina získal Kavelin ke spolupráci i spisovatele, literárního historika a hudebního kritika Nikolaje A. Melgunova (1804–1867) a Čičerinova bratra Vladimira. Svůj záměr se rozhodli Kavelin i Čičerin držet v tajnosti, a neprozradili ho dokonce ani blízkému příteli Granovskému.⁵⁰⁵

Během necelého jednoho roku od ledna 1855 do jara 1856 vznikla desítka článků, které kolovaly v Petrohradě a Moskvě v rukopisech. Statě v sobě spojovaly detailní kritiku politického a administrativního systému Ruska s vytyčením programu reformem, což je činilo dobově jedinečnými.⁵⁰⁶ Právě pro jejich ucelenost a předložení řešení krizové situace se v odborné literatuře můžeme setkat s tvrzením, že se jednalo o první politické vystoupení ruských liberálů.⁵⁰⁷ Oproti dřívějším diskusím zapadníků se slavjanofily znamenaly uvedené články značnou konkretizaci cesty, jíž by se mělo Rusko ubírat. Na rozdíl od Pogodinových dopisů svým obsahem neoslovovaly cara a nejvyšší představitele státu, ale cílily na ruskou inteligenci a působily na formování proreformně laděného společenského mínění. Nezanedbatelný je i fakt, že tyto články předcházely pozdějším časopiseckým polemikám o reformách, přičemž tyto diskuse předznamenaly a ovlivnily.⁵⁰⁸

S cílem rozšířit okruh čtenářů se Kavelin rozhodl nechat shromážděné texty vytisknout v Londýně, kde v emigraci pobýval A. I. Gercen. Ten již v roce 1853 přišel s veřejnou nabídkou, že bude tisknout opozičně laděné materiály poslané z Ruska. Gercen se tímto krokem snažil narušit zhoubný vliv tuhé cenzury. Nicméně na jeho výzvu několik let nikdo nereagoval. Gercen ji proto zopakoval v prvním čísle časopisu *Poljarnaja zvezda*, který začal s Nikolajem P. Ogarjovem (1813–1877) vydávat v roce 1855. Prvními, kdo nabídky využil, byli autoři z Kavelinova okruhu.

způsobem volal po uvolnění cenzury. Zpočátku popsal, jak se rukopisná neoficiální literatura rychle rozrůstala, a poukázal na její široký dopad. Pak vyslovil domněnku, že se jedná o společenské zlo, které nelze nijak kontrolovat. Atraktivitu těchto spisků podle něj navíc zvyšoval fakt, že byly zakázané. Kdyby vláda povolila politicky zaměřené časopisy, články v nich budou mít jen malý dopad a vládní orgány budou mít možnost tuto publikační činnost sledovat. Srov. faksimilní vydání [NEUVEDEN], *Zapiska o pismennoj literature*, in: Golosa iz Rossii. Vypusk pervyj, Moskva 1974, s. 37–61. Též srov. R. A. KIREJEVA, *Gosudarstvennaja škola*, s. 190.

505 O míře utajení celého projektu svědčí i fakt, že např. Čičerin původně nevěděl, že se k jejich aktivitám připojil i Melgunov. Dozvěděl se to až později náhodou od samotného Melgunova. Srov. B. N. ČIČERIN, *Vospominanija Borisa Nikolajeviča Čičerina. Moskva sorokovych godov*, s. 168–171.

506 Srov. Terence EMMONS, *The Russian Landed Gentry and the Peasant Emancipation of 1861*, Cambridge 1968, s. 39–46.

507 Srov. např. Vera N. ROZENTAL, *Pervoje otkrytoje vystuplenije russkich liberalov v 1855–1856 gg.*, *Istorija SSSR* 1958, 2, s. 113–130. G. M. HAMBURG, *Boris Chicherin and Early Russian Liberalism*, s. 107–117.

508 Srov. V. A. KITAJEV, *Ot frondy k ochranitelstvu*, s. 38–43.

Na jaře 1856 poslali do Londýna desítku článků doplněnou o anonymní *Dopis vydavateli (Pismo k izdatělju)*, napsaný Kavelinem a Čičerinem a podepsaný pseudonymem „Ruský liberál“. V něm vylíčili historii otiskovaných článků a důvody, proč vyhledali pro jejich otisknutí Gercenovu pomoc. Hlavně se v něm však distancovali od části Gercenových politických názorů.⁵⁰⁹ Podle Čičerinových pamětí napsal *Dopis* Čičerin jako odpověď Gercenovi na myšlenky prezentované v jeho časopise *Polarnaja zvezda* a dalších textech. Kavelin text schválil, rozhodl se však přidat i několik svých myšlenek podaných umírněnější formou.⁵¹⁰

Čičerinova část *Dopisu* je psána ostrým tónem a jednoznačně odděluje „my“ versus „vy“; liberalismus versus radikalismus. Mylnost Gercenových myšlenek se podle Čičerina zakládala na Gercenově odtrženosti od Ruska a nepochopení ruských dějin. Podle Čičerina Gercenovo tvrzení o evropské civilizaci odsouzené k zániku znělo v Rusku směšně zvláště poté, co evropské zbraně porazily Rusko v krymské válce. Odmítal Gercenovo adorování ruského mužika a rolnické občiny. Proti Gercenovu volání po rozbití starých pořádků Čičerin stavěl semknutí ruské společnosti k reformním úkolům. Gercenovy teze byly dle Čičerina v rozporu s historickým zákonem, který hlásá, že historické jevy a fenomény se vyvíjejí postupně směrem k dokonalejším formám. Revoluce do tohoto konceptu nezapadala a Čičerin ji vnímal jako proces jdoucí proti historickému vývoji. Soudil, že nepochopení dějin vedlo Gercena k vytváření snových teorií o skvělé budoucnosti. Rusko však nepotřebovalo sny, ale činy, a ty nabízel podle Čičerina právě liberalismus.⁵¹¹

Gercen s poslaným materiálem nesouhlasil a byl jím vysloveně zklamán, avšak držel se své deklarované zásady, že bude tisknout vše poslané z Ruska s výjimkou prací podporujících tamní stávající pořádky. Také vyšel vstříc Kavelinovu a Čičerinovu požadavku, aby studie nijak neupravoval a nevydával je v *Poljarnoj zvezdě*, ale samostatně. Tak vznikly *Golosa iz Rossii*, jejichž první tři svazky zaplnil Kavelin s kolektivem.⁵¹² Avšak Gercen netiskl články najednou a vydání některých z nich odložil až do roku 1859, kdy už ztratily svoji aktuálnost.

5.4.2 O zahraniční politice a jejím sepětí s vnitřním stavem Ruska

Čičerin byl z autorů Kavelinova okruhu nejpilnější. Hned po jejich lednovém setkání a ještě před smrtí cara Mikuláše I. (zemřel 18. 2. [2. 3.] 1855) napsal článek *Východní otázka z ruského úhlu pohledu (Vostočnyj vopros s ruskoj točki zrenija)*, jenž se nesl v silně kritickém duchu. Autor se ve studii ostře postavil proti oficiálnímu vý-

509 Srov. faksimilní vydání [B. N. ČIČERIN – K. D. KAVELIN], *Pismo k izdatělju*, in: *Golosa iz Rossii*. Vypusk pervyj. Kniga I, Moskva 1974, s. 9–36.

510 Srov. B. N. ČIČERIN, *Vospominanija Borisa Nikolajeviča Čičerina. Moskva sorokovych godov*, s. 172. Kavelin byl podle Čičerinových pamětí autorem do dvacáté stránky, zbytek psal Čičerin.

511 Srov. [B. N. ČIČERIN – K. D. KAVELIN], *Pismo k izdatělju*, s. 21–36.

512 Srov. V. N. ROZENTAL, *Pervoje otkrytoje vystuplenije russkich liberalov v 1855–1856 gg.*, s. 115–119.

kladu krymské války.⁵¹³ Jestliže vládní místa a oficiální tisk hovořily o „svaté“ válce vedené na pomoc utlačovaným křesťanským bratřím na Balkáně, Čičerin se ptal, koho chce Rusko osvobodit, když se ve vnitřních záležitostech principiálně neliší od Turecka. Vytykal vládě, že válkou zdiskreditovala Rusko na mezinárodní scéně a že pověst Ruska jako země spoluurčující evropskou politiku se rozpadla. Válečné události více než cokoliv jiného ukázaly, že se Rusko musí soustředit na urovnání vnitřních poměrů. Čičerin vyzval k vnitřní obrodě, reformě společenských institucí a osvobození Polska.⁵¹⁴ Válka podle něj zcela narušila vztah cara s lidem. Car nejednal v národním zájmu, ale proti němu („Rusko je obklopeno nepřáteli, v jejichž čele stojí tupá, autokratická a ignorantská vláda.“). V článku ani tak nejde o zahraniční politiku, jako spíše o její vliv na vnitřní poměry Ruska. Ty autor považoval za již neudržitelné a doufal, že lekce v podobě krymské války probere národ k ochraně vlastních zájmů a že přestane spoléhat, že to za něj bude činit samoděržavný panovník.⁵¹⁵

Studie *Východní otázka z ruského úhlu pohledu* se začala rychle šířit mezi ruskou inteligencí, která ji přijala kladně. Někteří s ní souhlasili bezvýhradně (např. Granovskij), jiní souhlasili jen s některými z autorových tvrzení (tento postoj zaujala většina slavjanofilů). Šíření studie zaznamenala i tajná policie, která prováděla vyšetřování, avšak původce textu se jí nepodařilo najít.⁵¹⁶ Text dokonce četl i mladý car Alexandr II., ke kterému se dostal jako předmět protistátního zaměření.⁵¹⁷ Kritický tón studie, jasná argumentace a autorova orientace v evropských dějinách vedly k tomu, že se objevily hlasy připisující autorství Granovskému. To jen dokládá, jak si byli Granovskij a Čičerin názorově blízcí.⁵¹⁸

Okamžitě po napsání *Východní otázky z ruského úhlu pohledu* se pustil Čičerin do práce nad dalším textem – *Svatá aliance a rakouská politika (Sjučaščennyj sojuz i avstrijskaja politika)*, který je britkou analýzou zahraniční politiky Ruska posledního

513 Studie byla poprvé vydána tiskem v roce 1862 v Lipsku. V Rusku se oficiálně objevila až v roce 1906. Srov. [B. N. ČIČERIN], *Vostočnyj vopros s ruskoj točki zrenija*, Blagonamerennyj 1862, 12, s. 52–91. Sergej P. TRUBECKOJ, *Zapiski knjazja S. P. Trubeckogo*, Sankt-Petěrburg 1907, s. 123–154. Zde cituji z článku otištěného v časopise *Blagonamerennyj*. Tvrzení G. Hamburga, že studie nebyla vydána za Čičerinova života, je mylné. Srov. G. M. HAMBURG, *Boris Chicherin and Early Russian Liberalism*, s. 375.

514 Srov. [B. N. ČIČERIN], *Vostočnyj vopros s ruskoj točki zrenija*, s. 88.

515 Srov. tamtéž, s. 89–91.

516 Srov. V. N. ROZENTAL, *Pervoje otkrytoje vystuplenije russkich liberalov v 1855–1856 gg.*, s. 119. B. N. ČIČERIN, *Vospominanija Borisa Nikolajeviča Čičerina. Moskva sorokovyh godov*, s. 165.

517 Srov. M. V. NĚČKINA (ed.), *Revoljucionnaja situacija v Rossii v seredině XIX veka*, s. 114. Car připsal na okraj textu lakonickou, avšak výstižnou poznámku: „Je tam bohužel mnoho pravdivého, celkově je to ale hanebnost.“

518 Srov. R. A. KIREJEVA, *Gosudarstvennaja škola*, s. 196. V časopise *Blagonamerennyj* je jako autor článku uveden M. N. Granovskij. Iničiály Granovského však byly T. N. (Timofej Nikolajevič). Těžko dnes říci, zda šlo o chybu, nevědomost či záměr.

půlstoletí a toho, jak zapojení do Svaté aliance ovlivnilo vnitřní záležitosti země.⁵¹⁹ Především se však jedná o zásadní výpad proti konzervatismu, který převládal v tehdejší ruské vládní garnituře. Zmíněným článkem se Čičerin pokusil působit na cara tak, aby se s odkazem předchozích panovníků rozešel a začal novou politickou linií. V očích národa nebyl dle autora Alexandr II. svázán s předchozím panovníkem a nebyl mu nijak povinován. Přesvědčoval panovníka, že lid do něj vkládá naděje, a dokonce tvrdil, že kontinuální pokračování v předchozí politice by bylo nejen nesprávné, ale pro Rusko i nebezpečné.

Čičerin hodnotil Svatou alianci a její politiku jako vítězství konzervatismu. Vznik aliance podle něj vycházel z domnělé hrozby, kterou měly představovat liberální myšlenky. Konzervativní politika, zosobněná Metternichem a představující rakouské diplomatické zájmy, šla proti přirozenému historickému vývoji. Potlačovala v Čičerinových očích společenské projevy vyplývající z přirozených zákonů. Konzervatismus odmítal věci natolik přirozené lidské existenci, jako by chtěl potlačit přírodu samu. Konzervatismus byl podle Čičerina zhoubná myšlenka.⁵²⁰ Vláda nemůže jít proti lidu a jeho přáním, ale naopak musí využít energie a síly nahromaděné v národu a využít je k dalšímu rozvoji. Síla vlády není v potlačení společenského hnutí, ale ve schopnosti s ním spolupracovat. Autor ubezpečil cara, že národ doufá, že obnoví vládní linii Alexandra I. uplatňovanou před tím, než se dostal pod vliv rakouské politiky (tj. před rokem 1815).⁵²¹ Čičerin zde použil mírně zjednodušené vidění ruských dějin první poloviny 19. století, rozdělené na období liberální (od nástupu Alexandra I. po rok 1815) a konzervativní (od roku 1815 do roku 1855).

V článku se objevily myšlenky, které pak v rozvinutější podobě nacházíme i v dalších Čičerinových pracích. V otázce změn stávajících pořádků upřednostňoval evoluci před revolucí. Tvrdil, že nikoliv potlačení společenského hnutí a utužení režimu, ale reformy snižují nebezpečí vypuknutí revoluce. Dále razil Čičerin myšlenku o nezralosti, mládí Ruska. Nechtěl tím však jít ve stopách Čaadajeva a říci, že by Rusko postrádalo historickou tradici. Mladá a nezralá byla ruská společnost, která se zatím nemohla plně zapojit do řešení politických otázek země. Společnost bylo potřeba povzbudit a umožnit její rozvoj. V neposlední řadě pak Čičerin odmítal argumentaci ruských „patrioticky“ laděných kruhů o zásadní odlišnosti Ruska a západní Evropy a o tom, že Rusko je oddělený svět jdoucí svojí vlastní cestou.

519 Článek byl publikován Gercenem záměrně až v roce 1859 v *Historickém sborníku*, neboť se Gercen neztotožňoval s jeho obsahem, a vyšel tedy až v době, kdy již nebyl aktuální. Srov. [B. N. ČIČERIN], *Svjazšennyj sojuz i avstrijskaja politika*, in: Istoričeskij sbornik. Kniga 1, Moskva 1971, s. 145–164.

520 Srov. tamtéž, s. 153–155.

521 Srov. tamtéž, s. 163–164.

5.4.3 Současné úkoly ruského života

Nejdůležitější z celého cyklu statí jsou tři Čičerinovy články: *Současné úkoly ruského života (Sovremennyye zadači russkoj žizni)*, *O nevolnictví (O krepostnom sostojanii)* a *O aristokracii, zvláště ruské (Ob aristokratii, v osobennosti russkoj)*.⁵²² V první z uvedených studií vysvětlil Čičerin s pomocí historického exkursu některé charakteristické aspekty ruského politického systému. Ve středověku si podle Čičerina nedokázali Rusové vybudovat dostatečnou právní kulturu. Politické zmatky dané vnitřním vývojem, ale i zásahy zvenčí vedly k nejistotě ve vlastnických vztazích a k absenci instituce soukromého vlastnictví. V Rusku zcela chyběla iniciativa zdola; národ se ukázal jako politicky nevyspělý a příliš pasivní. To pak vedlo k hypertrofii státního aparátu, který se stal všemocným a jednal bez ohledu na zájmy společnosti jako celku. Čičerin dále poukazoval na to, že přebujelá státní administrativa s sebou přinášela byrokratismus, militarismus, všeobecně rozšířenou korupci a nestabilní právní systém. Vznikla propast mezi centrální vládou reprezentující stát a ruskou společností. Podle Čičerina bylo nezbytné obnovit rovnováhu mezi vládou a společností jako dvěma základními složkami státního organismu.⁵²³

„Rusko se dostalo do kritického okamžiku své historické existence. Cesta, po které šlo několik staletí, se ukázala nedostatečnou, směr, jímž se ubíralo, došel do svých krajních mezí a přivedl nás ke zcela zhoubným výsledkům. Takový je historický zákon.“⁵²⁴

Úkoly stojící před tehdejšíím Ruskem shrnul Čičerin do sedmi bodů: svoboda svědomí (vyznání), zrušení nevolnictví, svoboda myšlení, svoboda tisku (zrušení cenzury), nezávislé školství, transparentnost činnosti vládního aparátu, nezávislé soudnictví.⁵²⁵ Na radu Kavelina odstranil z dobových úkolů narážky na budoucí konstitucionální uspořádání Ruska. Kavelin byl přesvědčen, že ve stávající situaci

522 Statě vznikly v pořadí, jak jsou uvedeny, avšak Gercen při tisku toto pořadí nedodržel. Jako první vydal stať *O nevolnictví* v roce 1856 ve druhém svazku sborníku *Golosa iz Rossii*. Srov. faksimilní vydání [B. N. ČIČERIN], *O krepostnom sostojanii*, in: *Golosa iz Rossii*. Vypusk pervyj. Kniga II, Moskva 1974, s. 127–229. Následovala stať *O aristokracii*, otištěná v roce 1857 ve třetím svazku sborníku *Golosa iz Rossii*. Srov. [TÝŽ], *Ob aristokratii, v osobennosti russkoj*, in: *Golosa iz Rossii*. Vypusk pervyj. Kniga III, Moskva 1974, s. 1–113. A až jako poslední vyšly v roce 1857 ve čtvrtém svazku sborníku *Golosa iz Rossii Současné úkoly ruského života*. Srov. [TÝŽ], *Sovremennyye zadači russkoj žizni*, in: *Golosa iz Rossii*. Vypusk vtoroj. Kniga IV, Moskva 1975, s. 51–129. Z těchto faksimilních vydání vycházím v tomto textu.

523 Srov. [B. N. ČIČERIN], *Sovremennyye zadači russkoj žizni*, s. 55–77.

524 „Rossija dostigla kritičeskoj minuty v istoričeskoj svojej žizni. Puť, po kotoromu ona šla v prodolženije něskolkih vekov, okazyvajetsja nědostatočnym, napravlenije, kotoromu ona sledovala, došlo do krajnich svojich predělov i privedlo k samym gibelnym rezultatam. Takov istoričeskij zakon.“ Tamtéž, s. 109.

525 Tamtéž, s. 112–125.

by to ničemu neprospělo a jen by to mohlo negativně působit na vládní kruhy.⁵²⁶ Převážná většina tehdejší ruské společnosti, a to jak intelektuální městské, tak i provinční, byla přesvědčena, že samoděržaví představovalo pro Rusko nejvhodnější způsob vlády. Pokud v tehdejších diskusích zaznívaly výtky směrem k vládnímu systému, tak se nedotýkaly svrchovaného carského majestátu, ale mířily proti přebujelému byrokratismu.⁵²⁷ Nelze též zapomínat na fakt, že podle platného trestního zákoníku z roku 1845 byly považovány za zločin „veškeré snahy omezit moc panovníka nebo změnit dosavadní systém vlády či přesvědčit ostatní, aby tak činili, stejně jako pokusy veřejně takové záměry vyjádřit“.⁵²⁸

Velmi podobně jako Čičerin posuzoval tehdejší vnitropolitickou situaci v Rusku Melgunov, který ve svých textech otištěných v *Golosach iz Rossii* volal po svobodě pro společenské hnutí a po vytvoření pomyslného prostoru, v němž by se společenské hnutí mohlo odehrávat. Melgunov došel k závěru, že radikální a revoluční snahy vyvolat změny „zdola“ vedly jen k dalšímu utužení poměrů, a proto reformy musí přijít „shora“.⁵²⁹

5.4.4 K otázce nevolnické

Nejdiskutovanějším problémem Ruska té doby bylo nevolnictví, které Čičerin stejně jako řada jeho současníků (Kavelin, J. F. Samarin, A. I. Košel'jov, V. A. Čerkasskij, N. A. Mil'jutin ad.) považoval za anachronismus a překážku dalšího úspěšného rozvoje Ruska. Čičerinovo abolicionistické přesvědčení se formovalo už v rodičovském domě. Většina blízkých přátel Čičerinova otce se již ve 30. a 40. letech 19. století netajila odporem k nevolnictví. N. F. Pavlov a J. A. Baratynskij to vyjadřovali ve svých literárních dílech,⁵³⁰ N. I. Krivcov napsal na toto téma v roce 1842 dokonce knihu.⁵³¹

Nevolnictví podle Čičerina nelze obhájit politickými, ekonomickými ani historickými důvody: „Osobní svoboda je nezbytnou podmínkou jakéhokoliv života

526 Srov. B. N. ČIČERIN, *Vospominanija Borisa Nikolajeviča Čičerina. Moskva sorokovykh godov*, s. 163.

527 Srov. L. V. KOŠMAN (ed.), *Očerki ruskkoj kultury XIX veka. T. 4*, s. 197 a 300.

528 Citováno dle R. PIPES, *Rusko za starého režimu*, Praha 2004, s. 356–357.

529 Srov. [Nikolaj A. MELGUNOV], *Mysli vsluch ob isťokšem tridcatiletii*, in: *Golosa iz Rossii*. Vypusk pervyj. Kniga I, Moskva 1974, s. 62–151.

530 Za signifikantní lze považovat Baratynského báseň *Nač jsou nevolníkovi touhy po svobodě (K čemu něvolniku mečtanija svobody?)* z roku 1833, v níž zachytil lidskou touhou vzepřít se osudu a historickému zákonu. Srov. Jevgenij A. BARATYNSKIJ, *Stichotvoerenija i poemy*, Moskva 1982, s. 82. Pavlov vyjádřil svůj odpor k nevolnictví v povídce *Svátok (Imeniny)*, otištěné v jeho knize *Tri povídky (Tri povesti)*, 1835). Povídky dedikoval N. V. Čičerinovi a první dvě povídky napsal Pavlov u Čičerinových v době, kdy pobývali na statku Umet. Srov. Vladimír SVATONĚ, *Paradox konvence a vášně*, in: Nikolaj F. PAVLOV, *Jatagan*, Praha 1977, s. 7–35.

531 Srov. Vasilij I. SEMEVSKIJ, *Krest'janskij vopros v Rossii v XVIII i pervoj polovine XIX veka. T. 2. Krest'janskij vopros v carstvovanije Imperatora Nikolaja*, Sankt-Petěrburg 1888, s. 450–451.

zasluhujícího označení lidský.⁵³² Podle Čičerina mělo nevolnictví patologický vliv na charakter ruské šlechty, která se stala lenivou, rozmařilou, neschopnou zapojit se do pořádné práce, hrdou a nafoukanou, servilní k nadřízeným a hrubou k podřízeným. Výsledkem toho byla atrofie smyslu pro morální důstojnost jedince a perverze národního charakteru.⁵³³ Jako červená nit se Čičerinovými úvahami vinou dvě základní myšlenky. Za prvé: veškeré změny je třeba činit postupně, v etapách, krok za krokem. Např. rušení nevolnictví, tj. přechod od osobně nesvobodných lidí bez majetku a nucených pracovat pro statkáře k vlastníkům drobných hospodářství s občanskými (nikoliv politickými) právy, projektoval Čičerin do postupných fází na dvacet let. Za druhé: garantem veškerých reforem musí být stát. Jen ten má dostatečnou sílu a moc zabránit tomu, aby se po pomyslném uvolnění stavidel společenského přetlaku neprotrhla hráz. Jedině stát podle Čičerina mohl zabránit tomu, aby se Rusko vyhnulo zopakování francouzské revoluce. Čičerin navrhoval zrušit nevolnictví úplně (v celém Rusku) a povinně (nikoliv z vůle statkáře); také předpokládal, že rolníci dostanou přidělenou půdu.⁵³⁴

Jen o několik měsíců dříve než Čičerin zformuloval své názory na zrušení nevolnictví i Kavelin, a to pod názvem *Poznámky k osvobození rolníků (Zapiska ob osvoboždenii krest'jan)*.⁵³⁵ Nevolnictví bylo podle Kavelina hlavní příčinou prohry Ruska v krymské válce. Důvody k jeho zrušení viděl tři – ekonomické, mravní a politické, přičemž ekonomické považoval za nejdůležitější. Nevolnictví postihovalo celou ekonomiku státu a činilo ji značně neefektivní a nevykonnou. Oproti svým pozdějším pracím zde Kavelin navrhoval, aby se základem ruského zemědělství stalo soukromé vlastnictví půdy a existence větších i menších hospodářství, která by si vzájemně konkurovala. Kavelin také upozorňoval na nebezpečí sociální tenze, již nevolnictví vyvolávalo a která zcela neočekávaně mohla zapříčinit revoluci. Předpokládal, že rolníci osvobození z právní závislosti na statkářích obdrží veškerý dosud držžený majetek (včetně obdělávané půdy). Za to měli původní vlastníci obdržet finanční náhradu. Na výkup půdy rolníky se měl podílet stát. Dále Kavelin předpokládal zákaz prodeje a dávání vykoupené půdy do zástavy alespoň na dalších 50 let. Na druhou stranu nenavrhoval, aby reforma proběhla najednou v celém Rusku, ale postupně a jen ve vybraných guberniích. Při předjímání námitek protivníků reformy Kavelin upozorňoval, že by bylo chybné stavět stabilitu státu a carské vlády jen na zájmech šlechty.

532 [B. N. ČIČERIN], *O krepostnom sostojanii*, s. 188.

533 Srov. [B. N. ČIČERIN], *O krepostnom sostojanii*, s. 159–160.

534 Srov. G. M. HAMBURG, *Peasant Emancipation and Russian Social Thought: The Case of Boris N. Čičerin*, *Slavic Review* 50, 1991, 4, s. 890–904.

535 Text byl částečně publikován v *Golosach iz z Rossii* pod názvem *Státní nevolnictví v Rusku (Gosudarstvennoje krepostnoje pravo v Rossii)*; dále v dubnu 1856 v *Sovremenniku*. Pro účely této knihy jsem využil vydání z Kavelinových sebraných spisů, srov. K. D. KAVELIN, *Sobranije sočiněnij Konstantina Dmitrijeviča Kavelina*. T. 2, Sankt-Pěťeburg 1898, sloupec 9–87.

Kavelinovo a Čičerinovo pojednání o nevolnictví se navzájem doplňovaly. Kavelin se snažil oslovit zejména státní činitele, a proto kladl důraz na poukázání na finanční nevýhodnost nevolnictví pro stát. Čičerin se snažil oslovit ruské vzdělané vrstvy, a opíral se tedy ve své argumentaci především o všeobecně lidské hodnoty a nebezpečí plynoucí z nevolnictví pro ruskou společnost jako celek.

V prvních letech vlády Alexandra II. vznikla řada podobných projektů na zrušení nevolnictví. Autory těch nejznámějších byli Michail P. Pozen (1798–1871), J. F. Samarin, A. I. Košel'ov, V. A. Čerkasskij, N. A. Miljutin, přičemž jmenuji jen ty, jejichž texty četly nejvyšší vládní kruhy.⁵³⁶ Mezi těmito projekty byly Kavelinův a Čičerinův výjimečné svým prvenstvím. Jejich návrhy nevznikly později než v letních měsících roku 1855, zatímco ostatní texty byly dokončeny až v době, kdy Kavelinův a Čičerinův projekt na zrušení nevolnictví kolovaly v petrohradských i moskevských intelektuálních kruzích. Oba návrhy představitelů státní školy znamenaly velký úspěch a výrazně své současníky ovlivnily. Ostatně Kavelinův projekt nejvíce ze všech predikoval skutečnou podobu rolnické reformy. Podotýkám, že jeho vliv na textaci reformy byl v odborné literatuře dostatečně zpracován.⁵³⁷

Terence Emmons doložil přímý vliv Kavelinova a Čičerinova projektu na pozemkové vlastníky a na memorandum zpracované Alexejem A. Golovačevem (1819–1903) a Alexejem M. Unkovským (1828–1893). To představovalo jednu z prvních reakcí na Nazimovův reskript.⁵³⁸ Unkovskij a Golovačev považovali opatření navržená v reskriptu za nedostatečná a navrhli poměrně radikálnější program. Carovi byl jejich návrh odeslán v prosinci 1857. Tento text se stal základním dokumentem liberálně smýšlejících statkářů. Memorandum se rychle šířilo Ruskem a stalo se jedním z nejznámějších projektů na téma nevolnické reformy tehdejší doby. Vliv Čičerina byl patrný zejména při zdůvodňování nutnosti, aby při rušení nevolnictví získali rolníci do svého vlastnictví půdu, a dále ovlivnil argumentaci ospravedlňující odnětí půdy šlechtě.⁵³⁹

536 K těmto projektům srov. Larisa G. ZACHAROVA, *Samoděržavije i otmena krepostnogo prava v Rossii 1856–1861*, Moskva 1984, s. 30–38. TÁŽ, *Zapiska N. A. Miljutina ob osvoboždenii krest'jan (1856 g.)*, in: *Voprosy istoriji Rossii XIX – načala XX veka. Mežvuzovskij sbornik*, Leningrad 1983, s. 24–33. Jelena N. MUCHINA, *Načalo podgotovki krest'janskoi reformy v Rossii (1856–1857 gg.)*, *Vestnik Moskovskogo universiteta* 1977, 4, s. 39–52. Boris S. ITENBERG – Valentín V. ŠELOCHAJEV (eds.), *Russkije liberaly*, Moskva 2001, s. 172–181.

537 Srov. R. VLČEK, *Konstantin Dmitrijevič Kavelin: profesionalizace ruského dějepisceví 19. století (příklad tvůrce ruské státoprávní školy)*, in: Jiří HANUŠ – Radomír VLČEK (eds.), *Historik v proměnách doby a prostředí 19. století*, Brno 2007, s. 108. S. S. SEKIRINSKIJ – A. A. ALAFAJEV, *Konstantin Dmitrijevič Kavelin*, in: Boris S. ITENBERG – Valentín V. ŠELOCHAJEV (eds.), *Russkije liberaly*, Moskva 2001, s. 63–66. D. OFFORD, *Portraits of Early Russian Liberals*, s. 175–213.

538 Jednalo se o reakci vilenské šlechty pod vedením tamního generálního gubernátora Vladimira I. Nazimova (1802–1874) na carem vyjádřené emancipační cíle zmíněné v oficiálních dokumentech, adresovaných vilenskému a petrohradskému generálnímu gubernátorovi.

539 Srov. T. EMMONS, *The Russian Landed Gentry and the Peasant Emancipation of 1861*, s. 89–96. Vladimír D. ČERNÝŠOV, A. M. Unkovskij. *Žizn i sud'ba tverskogo reformatora*, Tver 1998, s. 81–87.

Čičerinova stať *O nevolnictví* je také důležitá z hlediska státní školy, protože vysvětlovala historický původ nevolnictví a poprvé v ní byla nastíněna teorie o znevolnění a osvobození stavů (rusky se nazývá „teorija zakrepoščeniija i raskrepoščeniija soslovij“). Tato teorie byla společná všem představitelům státní školy, nicméně ve finální podobě ji ve druhé polovině 50. let 19. století popsal Čičerin. Ovšem s jejími náznaky, jak jsem již zmínil výše, se setkáváme v dřívějších Čičerinových deníkových záznamech a též v Kavelinových recenzních statích.

Čičerin poukazoval, že nevolnictví mělo jednoznačně otrocký charakter. K tomu došlo podle něj vinou nízkého právního vědomí a chabého definování práva v Moskevské Rusi. Dále dodával, že v Rusku neexistovalo poddanství v právním smyslu jako v západní Evropě, a proto došlo k tomu, že se zcela spojily do jednoho pojmu omezení svobody pohybu, tj. spojení nevolníků s půdou, a osobní otroctví. Poddanství jako právně vymezená povinnost k osobě stojící výše v hierarchii společnosti nabylo proto v Rusku rozměrů, které nemělo nikde jinde v Evropě.⁵⁴⁰

Tuto tezi Čičerin rozvinul v článku *Nesvobodné stavy ve staré Rusi (Něsvobodnyje sostojanija v drevněj Rusi)*, který později pod jiným názvem vyšel v knize *Studie z dějin ruského práva*.⁵⁴¹ V článku Čičerin detailně s pomocí pramenů, zejména právního charakteru, popsal vznik nevolnictví ve dvou liniích, jako osobní otroctví („cholopstvo“) a nevolnictví („kresťanstvo“). A dále pokračoval poukázáním na to, že státem uzákoněné služebné postavení se netýkalo jen nevolníků, ale všech vrstev obyvatelstva, tj. sloužili všichni, každý na svém místě a každý jinak, čímž stát vytvářel stavy, neboť každé společenské vrstvě určil jiné povinnosti, které musela vůči státu plnit. Stát tedy za účelem upevnění sebe sama a v celospolečenském zájmu „znevolnil“ celou ruskou společnost.⁵⁴²

Čičerin nijak nepochyboval o správnosti omezení svobod občanů v 16. a 17. století. Nicméně jak stát sílil a postupně již nebylo nutné vyžadovat službu jako povinnost, začal stát od druhé poloviny 18. století osvobozovat jednotlivé stavy. Začal těmi nejvýše postavenými, tj. šlechtou. Takto Čičerin interpretoval zrušení povinné služby Petrem III. v roce 1762 a darovací listiny Kateřiny II. z roku 1785. Ty daly v Rusku vzniknout šlechtě v západoevropském slova smyslu. Osvobozeno od svých povinností bylo i měšťanstvo a kupectvo. Čičerin tím vyvozoval, že poslední, koho zbývalo osvobodit, jsou nevolníci. Jejich osvobození vnímal jako historicky podmíněné a navazující na již započatý vývoj. Tedy zrušení nevolnictví nebylo v Čičerinově výkladu zahájením nového, ale dokončením dřívějšího, již probíhajícího procesu.

540 Srov. [B. N. ČIČERIN], *O krepostnom sostojanii*, s. 150–151.

541 Jedná se o článek *Otroci a nevolníci v Rusku do 16. století (Cholopy i kresťaně v Rossii do XVI veka)*, srov. B. N. ČIČERIN, *Opyty po istorii ruskago práva*, s. 142–231.

542 Srov. tamtéž, s. 227–228.

Solovjov a Kavelin se s Čičerinovou teorií ztotožňovali, byť míru účasti státu na vzniku stavů v Rusku vnímali jako méně intenzivní než Čičerin. Kavelin byl toho mínění, že stát svojí činností pouze formalizoval a upevnil stav již ve společnosti existující. Soudil, že Čičerin ve svém výzkumu přecenil význam iniciativy státu.⁵⁴³ Není bez zajímavosti, že i slavjanofilové přijímali Čičerinovu historickou argumentaci ve prospěch zrušení nevolnictví, ačkoliv jeho pojetí role státu v dějinách neschvalovali.⁵⁴⁴ To jen dokládá, nakolik byl v dané době rozšířen odpor k nevolnictví a každé zdůvodnění jeho zrušení bylo vítáno.

5.4.5 O ruské aristokracii

Poslední ze série opozičních článků, zamýšlených pro šíření v rukopisech, napsaný Čičerinem v průběhu léta 1855, byla stať *O aristokracii, zvláště ruské*. Důvodem k jejímu zpracování byly neoficiální zprávy, že za vlády nového cara bude posílena moc šlechty ve státě, resp. její úzké části spojené s carským dvorem. N. A. Miljutin, mající kontakty v nejvyšších kruzích ruské politiky, se obával, že pokud by se tyto zprávy potvrdily, znamenaly by konec nadějí na rozsáhlejší reformy. Čičerinův článek byl reakcí na tyto zvěsti. Autor v něm dokazoval, že vláda nemá zastupovat a hájit jen zájmy šlechty, ale společnosti jako celku.⁵⁴⁵ K správnému pochopení Čičerinova apelu, aby se nový car neopíral pouze o majetnou šlechtu, je třeba doplnit, že za Mikuláše I. byly nejvyšší vládní úřady v zemi téměř výhradně v rukou bohatých šlechticů, majících v držení více než tisíc nevolníků. V roce 1853 se uvedené týkalo 40 z 55 členů Státní rady, všech 18 ministrů a 84 ze 110 senátorů.⁵⁴⁶

Hlavní problém ruské aristokracie Čičerin spatřoval v její sobeckosti a neustálé honbě za vlastními cíli a zisky. Ruské šlechtě podle Čičerina chyběl cit pro státnictví a státnickou činnost. Zajímalo ji jen, jak získat co nejvíce pro sebe, aniž by se ohlížela na zájmy své země. To plynulo dle Čičerina z jejího historického postavení. Tím, že celá staletí byla ve služebném postavení, hleděla na místa ve státní správě pouze jako na možnost k vlastnímu obohacení, a nikoliv jako na službu celku. Ruská šlechta nevyužívala možností, které jí dával majetek a hmotné zabezpečení, aby si vytvořila nezávislé mínění a aby se spolupodílela na budování státu jako rovnocenný partner vlády. Rusko podle něj potřebovalo aristokracii, která by se snažila být prospěšná společnosti.⁵⁴⁷ Čičerinova kritika mířila především proti mocenským ambicím dvorské šlechty. Čičerin v článku hlouběji rozvíjel tezi o nad-

543 Srov. K. D. KAVELIN, *Sobranije sočiněnij Konstantina Dmitrijeviča Kavelina. T. 1*, sloupec 552.

544 Srov. korespondenci Čičerina s A. I. Košeljovem. B. N. ČIČERIN, *Vospominanija Borisa Nikolajeviča Čičerina. Moskva sorokovyh godov*, s. 288–290.

545 Srov. tamtéž, s. 160–161.

546 Srov. G. M. HAMBURG, *Politics of the Russian Nobility 1881–1905*, New Brunswick 1984, s. 14.

547 Srov. [B. N. ČIČERIN], *Ob aristokratii, v osobennosti ruskoj*, s. 77–98.

stavovském státu, reprezentujícím zájmy všech skupin obyvatelstva. Jen takový stát mohl podle něj provést nutné reformy, a to i proti vůli dvorské šlechtické kliky.

Uvedené Čičerinovy články představovaly praktickou aplikaci jeho historické koncepce a argumentace postavená na dějinných důvodech tvořila jejich základ. Čičerin uznával, že nevolnictví sehrálo důležitou roli při upevňování ruského státu, v polovině 19. století se ale stalo historickým anachronismem a mělo by být zrušeno. Podobně odmítal vládu aristokracie, protože ta již sehrála svoji roli ve středověku, avšak moderní stát spojuje všechny stavy a existuje pro dobro celku. Čičerin volal po přijetí liberálních reforem, protože k tomu nastala vhodná doba daná historickým vývojem. Dříve mohly takové reformy poškodit jednotu ruského státu; naopak otálení s jejich přijetím ve své době chápal jako oddalování nevyhnutelného.

Mezi hlasité kritiky anonymně vyjádřeného liberálního programu patřili slavjanofilové. Těm vadilo, že by přeměna nevolníků v drobné soukromé hospodáře popřela charakter ruské vesnice zosobněný občinou. Zároveň upozorňovali, že sedmibodový program příliš kopíruje evropské zkušenosti postavené na individualismu.⁵⁴⁸ Čičerin se skutečně opíral o myšlenky raného, zejména anglického liberalismu (J. Locke, A. Smith). Jeho myšlenky nicméně přizpůsobil pro ruské poměry. Na první pohled může zarážet Čičerinovo prosazování silného státu, což odporuje samotným základům liberalismu. Avšak jeho spoléhání na stát nepramenilo z monarchismu, jak bývá někdy mylně interpretováno, ale pouze z konstatování zjevné skutečnosti, že stát je v Rusku hluboce zakořeněn a ruská společnost není připravena, aby reformy prosadila zdola. Staleté tradice ruského politického systému nelze dle Čičerina změnit ze dne na den a nezbývá než je respektovat. Soudil, že jejich popření by znamenalo chaos a anarchii.

5.5 Proti slavjanofilství a o podstatě a budoucnosti občiny

5.5.1 Národnost a věda

Výše jsem uvedl, že Čičerinovo pojetí ruských dějin mělo anti-slavjanofilský charakter. Odlišnost Čičerina (tj. ve své podstatě zapaďnického) a slavjanofilského pojetí dějin vycházela mj. z odlišného pojetí teorie poznání. Čičerin považoval za chybnou již základní premisu slavjanofilů o národním pojetí vědy. Už ve 40. letech 19. století slavjanofilové tvrdili, že národní duch ovlivňuje to, jak člověk nazírá na svět, a také kategorie, v jejichž rámci ho poznává. Dle slavjanofilů museli tedy ruští badatelé, kteří byli ovlivněni západoevropskou vědou a kteří nahlíželi

⁵⁴⁸ Srov. G. M. HAMBURG, *Introduction. An Eccentric Vision: The Political Philosophy of B. N. Chicherin*, in: Gary M. HAMBURG (ed.), *Liberty, Equality, and the Market. Essays by B. N. Chicherin*, New Heaven - London 1998, s. 11.

ruskou minulost západním prizmatem, docházet k pokřiveným výsledkům. Zapadníci proti tomu stavěli tezi o univerzálnosti vědění a filozofických kategorií. Spor tedy spočíval v otázce, zda jsou kognitivní vlastnosti člověka univerzální nebo národně podmíněné.⁵⁴⁹

V roce 1856 na toto téma J. F. Samarin publikoval v časopise *Russkaja beseda* článek *Dvě slova o národnosti ve vědě (Dva slova o narodnosti v nauke)*.⁵⁵⁰ Zde tvrdil, že každý národ nejlépe rozumí vlastním dějinám. Ruské dějiny proto jsou poznatelné jen z ruského úhlu pohledu a inspirace západní vědou v tomto procesu vede do slepé uličky. Na to reagoval Čičerin článkem *O národnosti ve vědě (O narodnosti v nauke)*.⁵⁵¹ Čičerin považoval Samarinův postoj za chybný už jen z logiky věci, protože doveden do krajnosti by predikoval naprostou neuchopitelnost antických dějin historiky 19. století. Čičerin pokračoval tvrzením, že historický proces je univerzální a že specifika národních dějin nemohou ovlivnit poznatelnost historie. Za problematickou považoval také skutečnost, že Samarin zaměňoval národnost a víru. Tedy člověk by musel být pravoslavným věřícím, aby mohl pochopit ruského národního ducha, k jehož charakteristickým rysům patřilo pravoslaví. Čičerin uznával lásku k vlasti jako jeden z nejšlechetnějších motivů lidského jednání, nicméně láska k pravdě byla podle něj stejně vznešená a svatá.⁵⁵²

Časopisy *Russkaja beseda* a *Russkij vestnik* otiskovaly vzájemné reakce na toto téma další dva roky, aniž by se principiálně měnily argumenty. Čičerina to však vedlo k přesvědčení, že slavjanofilský přístup k dějinám není racionální, ale intuitivní, a že místo hájení národnostního hlediska ve vědě prosazovali „mysticismus ve vědě“.⁵⁵³ Později vzpomínal, že z těchto zcela odlišných postojů vyplývaly veškeré neshody slavjanofilů a zapadníků (Čičerin je důsledně nazýval liberály), a proto nemohli najít shodné stanovisko v různých dobových otázkách.⁵⁵⁴ Tímto je určen rámec, v němž se odehrával spor Čičerina a slavjanofilů o podstatu ruské občiny.

549 Srov. G. M. HAMBURG, *Boris Chicherin and Early Russian Liberalism*, s. 153.

550 Srov. J. F. SAMARIN, *Sočiněnija J. F. Samarina. T. 1*, s. 109–121.

551 Srov. B. N. ČIČERIN, *O narodnosti v nauke*, *Russkij Vestnik* 1856, tom tretij, maj, knižka pervaja, s. 62–71 a tom pjatij, sentabr, knižka pervaja, s. 8–27.

552 Srov. B. N. ČIČERIN, *O narodnosti v nauke*, *Russkij Vestnik* 1856, tom pjatij, sentabr, knižka pervaja, s. 21.

553 Srov. B. N. ČIČERIN, *Kritika g. Krylova i sposob izsledovanija Russkoj Besedy*, *Russkij Vestnik* 1857, tom dešjatij, avgust, knižka vtoraja, s. 727–768 a tom odinadcatij, sentabr, knižka pervaja, s. 174–206.

554 Srov. B. N. ČIČERIN, *Vospominanija Borisa Nikolajeviča Čičerina. Moskva sorokovych godov*, s. 263–265. Též srov. V. A. KITAJEV, *Ot frondy k ochranitelstvu*, s. 73–76. G. M. HAMBURG, *Boris Chicherin and Early Russian Liberalism*, s. 153–156.

5.5.2 Ruská občina v minulosti

V předchozí podkapitole jsem ukázal, že Čičerinovo zdůvodnění vzniku nevolnictví a historická nutnost jeho zrušení korespondovala s většinovým veřejným míněním, byť někteří jeho teze nepřijímali bez výhrad. Co však budilo zásadní kontroverzi, byla otázka, za jakých podmínek má být nevolnictví zrušeno a jakou roli v tom má sehrát občina.

V polovině 19. století byla ruská občina vnímána jako následovnice staroslovanské obcí, která vznikla jako svazek zemědělců a která se původně vyskytovala u všech slovanských národů. V Rusku zůstala občina podle tohoto převládajícího pojetí víceméně neměnná až do 19. století. Jejím základním rysem byl kolektivní charakter (vlastnictví majetku bylo společné) a rovnostářský přístup. V tomto duchu vylíčil občinu August von Haxthausen (1792–1866) v knize *Studien über die innern Zustände, das Volksleben und insbesondere die ländlichen Einrichtungen Russlands* (1847–1852), která byla výsledkem jeho ročního pobytu v Rusku. Tato v té době velmi populární práce byla již v roce 1856 přeložena do angličtiny a James Billington tvrdil, že díky ní ruský statkář „objevil“ mužíka. Haxthausen popsal občinu jako patriarchální sociální uskupení, charakteristický rys ruské společnosti, a neváhal ji označit za naplnění Saint-Simonovy socialistické utopie. Jeho kniha přispěla k již tak v Rusku rozšířené idealizaci obcí.⁵⁵⁵ Slavjanofilové tvrdili, že občina existovala v nezměněné podobě, že je to ruská národní zvláštnost, jež se má stát základem samostatné cesty Ruska dějinami. Revoluční demokraté v ní viděli zárodek socialismu a oficiální kruhy ji považovaly za garanta politické a sociální stability. Společnou pro všechny tři strany byla snaha o její zachování.

Čičerin však při práci na magisterské disertaci dospěl na základě studia pramenů k výrazně odlišnému vidění obcí, než jaké jsem popsal výše. Své myšlenky zapracoval nejen do disertace, ale také do článku *Přehled historického vývoje rolnické obcí v Rusku (Obzor istoričeskogo razvitija selskoj obščiny v Rossii)*, který byl otištěn v periodiku *Russkij vestnik* ještě před publikováním disertace.⁵⁵⁶ Základní premisou jeho pojetí byla kritika faktu, že slavjanofilové odvozovali historický charakter obcí z její přítomné podoby, což Čičerin zásadně odmítal. Souhlasil s myšlenkou, že občina existovala ve všech stadiích ruského historického vývoje, a byl přesvědčen, že v jednotlivých epochách měla odlišné funkce a charakter. A co více, s každým obdobím zanikala a vznikala znovu. Jinými slovy, podle Čičerina neměla tehdejší občina nic společného s obcí původní, patriarchální. Čičerin ve svých pracích dospěl k závěru, že v ruských dějinách existovaly tři kvalitativně různé obcí:

555 Srov. James H. BILLINGTON, *Ikona i topor. Opyt issledovanija istorii ruskoj kultury*, Moskva 2001, s. 445.

556 Srov. B. N. ČIČERIN, *Obzor istoričeskogo razvitija selskoj obščiny v Rossii*, *Russkij Vestnik* 1856, januar, knížka 1, s. 373–396 a fevral, knížka 1, s. 579–602. O dva roky později se stať stala součástí knihy o dějinách ruského práva, srov. B. N. ČIČERIN, *Opyty po istorii russkago prava*, s. 1–58.

patriarchální, smluvní a státní. Ty odpovídaly třem stadiím ruských dějin. V nejstarším období byla obecina určována pokrevními svazky a vznikala pro uspokojení ekonomických potřeb svých členů. Tato obecina postupně zanikla po příchodu Varjagů a z ruských dějin zcela vymizela nejpozději v 11. století.⁵⁵⁷ V době určené soukromoprávními vztahy sloužila obecina potřebám pozemkových vlastníků (tj. knížat) a měla smluvní charakter. Rolníci do ní vstupovali zcela dobrovolně za účelem zlepšení své ekonomické situace jako svobodní jedinci, dávající najevo svoji vůli. Ani tato středověká obecina neměla podle Čičerina nic společného s občinou 18. a 19. století.

Poslední typ obcíny – státní – vznikal postupně od 16. století jako součást upevňování ruského státu a výhradně jako výsledek jeho činnosti. V tomto období ruských dějin obecina ztratila veškerou autonomii a právo samostatně rozhodovat o záležitostech svých členů, neboť se musela podřizovat zájmům držitelů správních úřadů.⁵⁵⁸ Čičerin dokonce tvrdil, že než přešla půda do dědičného držení, neexistoval v občině právní zvyk přerozdělovat půdu mezi členy a o distribuci rozhodoval představitel místní správy. Obecina 19. století nebyla podle Čičerina patriarchální nebo rodová, ale státní; nebyla předpokladem ruských dějin, ale jejich výsledkem. Čičerin také odmítl podobnost ruské obcíny s občinami západních Slovanů.⁵⁵⁹

V navazujícím článku Čičerin důsledně obhajoval tezi o univerzálnosti historického procesu a zastával myšlenku, že v ruských a evropských dějinách existovaly analogické historické instituce. Odmítl, že by obecina byla ruským či slovanským specifikem. V návaznosti na Granovského stať o rodovém uspořádání u starých Germánů tvrdil, že občinu znaly i národy západní Evropy. Historické prameny podle něj dokládaly zánik patriarchální obcíny v západní Evropě i v Rusku.⁵⁶⁰

Reakce slavjanofilů na Čičerinovo pojetí obcíny byla bouřlivá, což Čičerin v pamětech uvedl lakonicky: „A strhl se kravál.“⁵⁶¹ Na stránkách jejich časopisu *Russkaja beseda* se ohradili historik Ivan D. Beljajev (1810–1873), Alexej S. Chomjakov (1804–1860), Alexandr I. Košel'jov (1803–1883), Jurij F. Samarin a také Čičerinův učitel Nikita I. Krylov (1807–1879).⁵⁶² Ti odmítl Čičerinovo vidění obcíny jako fiskálně-správní jednotky a tvrdili, že její charakter vycházel z ducha lidu a uspořá-

557 Srov. B. N. ČIČERIN, *Opyty po istorii russkago prava*, s. 11.

558 Srov. B. N. ČIČERIN, *Oblastnyja učreždenija Rossii v XVII veke*, s. 19–20.

559 Srov. B. N. ČIČERIN, *Opyty po istorii russkago prava*, s. 57–58.

560 Jedná se o článek *Ještě o rolnické občině (odpověď panu Beljajevovi) (Ješčo o selskoj obščině (otvet G. Beljajevu))*, srov. B. N. ČIČERIN, *Opyty po istorii russkago prava*, s. 59–141.

561 „A proizošol gvalt.“ B. N. ČIČERIN, *Vospominanija Borisa Nikolajeviča Čičerina. Moskva sorokovyh godov*, s. 263.

562 Ohledně Krylova je nutno podotknout, že tento bývalý zapadník se začal proti zapadnictví výrazně vymezovat po aféře na konci 40. let 19. století, kdy proti němu vystoupili Redkin, Kavelin, Korš a Granovskij. Krylov se pak sblížil se slavjanofily a Pogodinem. Srov. S. M. SOLOV'JOV, *Izbrannyje trudy*, s. 295.

dání ruské mysli. Jelikož v tehdejších člancích byly poznámky pod čarou ojedinělou výjimkou, nebyly proti sobě stavěny důkazy podložené argumenty, ale pouze tvrzení.⁵⁶³ Z článků není vždy zcela jasné, z jakých pramenů tato tvrzení vycházela. Jak jsem ukázal výše, diskutující strany se rozcházely už v pohledu na podstatu interpretace dějin, vycházely ze zcela odlišných premis, a proto diskuse nemohla dojít ke konkrétnímu rozřešení. Tomu výrazně napomohla i skutečnost, že Čičerin kromě jednoho článku na slavjanofilské výtky nereagoval a přešel je mlčením, neboť je považoval, jak již víme, za mysticismus nemající s vědou nic společného.

Nicméně v diskusi zazněly dvě zajímavé výtky týkající se Čičerina přístupu k historické látce. První upozornila na skutečnost, že se Čičerin příliš soustředil na určitou část psaných pramenů, což mu podle kritiků neumožňovalo dobrat se podstaty obcíny. Čičerin pracoval téměř výhradně s prameny právního charakteru, které často vznikaly v důsledku činnosti státu, a tudíž zachycovaly historické jevy právě z pozice státu. Omezený okruh pramenů podle kritiků předurčoval i nahlížení dějin pouze jedním z více možných úhlů pohledu. Tato výhrada odhalovala jednu ze základních slabín Čičerina přístupu k dějinám. Druhá výtka, kterou nastolil J. F. Samarin, spočívala v položení otázky, zda právní vztahy uvnitř obcíny byly výrazem legislativní činnosti státu, nebo vznikly samovolně jako odraz tradice v nakládání s půdou a přešly v právní zvyk, který stát jen zákonodárně stvrdil.⁵⁶⁴ Podobnou otázku jako Samarin si kladl i Kavelin při kritice Čičerina pojetí vzniku stavů na Rusi.

Na Čičerino zcela novátorské pojetí obcíny reagovali i jeho kolegové ze státní školy. Kavelin a Solovjov mínili, že Čičerin dovedl empirickou metodu historického zkoumání do krajních mezí, tj. nebyl ochoten připustit nic, co pramen nezmiňoval. Dále podle nich kladl příliš velký důraz na historický proces ve stadiích, kdy se nové formy upevňovaly vytěsněním těch starých. Teorie o státním charakteru obcíny se jim zdála příliš smělá a hlavně přeceňující proměnlivost obcíny. Kavelin soudil, že Čičerin správně určil historický počátek tehdejší obcíny v 16. století, ale předpokládal, že stát pouze formalizoval již existující právní pořádky a využil je ve svůj prospěch. Dále dodával, že po smutě na počátku 17. století postupně obcíny ztrácely svůj státní charakter.⁵⁶⁵

Solovjov vstoupil do diskuse o původu obcíny článkem pro *Russkij vestnik*, k němuž byl vyzván jako uznávaný znalec ruských dějin.⁵⁶⁶ Odmítl sice slavjanofilské mytizující pojetí obcíny, ale zároveň dodával, že uznáme-li platnost zákonitosti, že

563 Srov. R. A. KIREJEVA, *Gosudarstvennaja škola*, s. 271–274. G. M. HAMBURG, *Boris Chicherin and Early Russian Liberalism*, s. 160–162. V. A. KITAJEV, *Ot frondy k ochranitelstvu*, s. 76–78.

564 Srov. J. F. SAMARIN, *Něskolko slov po povodu istoričeskich trudov g. Čičerina*, in: TÝŽ, *Sočiněnija J. F. Samarina*. T. I. Staťji raznorodnago sodržanija i po polskomu voprosu, Moskva 1877, s. 194.

565 Srov. K. D. KAVELIN, *Sobranije sočiněnij Konstantina Dmitrijeviča Kavelina*. T. I, sloupec 547–552.

566 Srov. Sergej M. SOLOVJOV, *Spor o selskoj obščině*, *Russkij Vestnik* 1856, tom šestoj, nojabr, knižka vtoraja, s. 286–304.

historický vývoj probíhá v etapách od méně dokonalých k dokonalejším, neznamená to, že by si historické instituce nemohly v sobě podržet pozůstatky původních patriarchálních rysů. Jinak řečeno, Solovjov upozorňoval, že s novým historickým stadiem nemuselo nutně zaniknout vše spojené se stadiem předchozím.⁵⁶⁷ Solovjov se v článku věnoval výhradně rozboru způsobu nahlížení obcí oběma stranami sporu, aniž by vyslovil své mínění, zda ruská obecina 19. století byla či nebyla přímým následníkem obcí patriarchální, případně do jaké míry apod. Čičerin to později hodnotil jako svědomitý přístup Solovjova, který se nechtěl vyslovit jednoznačně k otázce, která nebyla dostatečně prameny osvětlena.⁵⁶⁸ Výše uvedené nijak nemění skutečnost, že se většina zapadníků shodovala s Čičerinem v tom, že obecina je historický anachronismus, který svým vnitřním uspořádáním popírá individuální práva jedince a neodpovídá potřebám občanské společnosti.⁵⁶⁹

5.5.3 Budoucnost obcí

Bouřlivá dobová diskuse o podstatě ruské obcí měla své opodstatnění, neboť v očekávání zrušení nevolnictví vyvstávala otázka, jak bude řešeno pozemkové vlastnictví osvobozených rolníků. Ta se stala ještě palčivější v roce 1858, kdy se praktická příprava rolnické reformy začala projednávat ve šlechtických guberniálních komitétách a kdy byla diskutována ve všech vlivných ruských periodikách. Zapojili se do ní také Kavelin a Čičerin. Kavelin publikoval stať *Pojetí ruské rolnické obcí (Vzhlád na ruskouj selskuju obščinu)* a Čičerin napsal pojednání *O současném a budoucím postavení statkářských rolníků (O nastojaščem i buduščem položenii pomeščičich krestjan)*, přičemž oba články, nehledě na rozdílné názory v nich prezentované, vyšly v časopise *Atěněj* – Čičerinův v roce 1858, Kavelinův v tom následujícím.⁵⁷⁰

Kavelin v článku odděloval obecinu administrativní (tj. jako správní jednotku) a obcínové vlastnictví (tj. obecinu jako právní subjekt, zosobňující vlastnická práva sdružených osob). Toto rozdělení funkcí obcí se pro něj stalo výchozím bodem vytyčení její další funkce po zrušení nevolnictví. Kavelin uznával nutnost zániku administrativní obcí, ale volal po zachování obcínového vlastnictví, které považoval na ruském venkově za příliš zakořeněné. Tím se de facto dostal zcela na stranu slavjanofilství.⁵⁷¹

567 Srov. tamtéž, s. 301.

568 Srov. B. N. ČIČERIN, *Vospominanija Borisa Nikolajeviča Čičerina. Moskva sorokovych godov*, s. 264.

569 Srov. R. A. KIREJEVA, *Gosudarstvennaja škola*, s. 279.

570 Srov. K. D. KAVELIN, *Sobranije sočiněnij Konstantina Dmitrijeviča Kavelina. T. 2*, sloupec 162–194. B. N. ČIČERIN, *O nastojaščem i buduščem položenii pomeščičich krestjan*, *Atěněj* 1858, část pervaja, janvar i fevral, s. 486–526.

571 Někteří ruští badatelé spatřovali v Kavelinových názorech propojení postojů slavjanofilů a zapadníků, srov. např. Vladimir A. KITAJEV, *Liberalnaja mysl v Rossii (1860–1880 gg.)*, Saratov 2004, s. 48–81.

Čičerin vnímal budoucnost obcí jinak. Jako následovník myšlenek klasického liberalismu považoval individuální vlastnické právo za základ občanských svobod. Nicméně jako u dalších institucí (např. později u konstituce) si uvědomoval nemožnost jeho okamžité aplikace v ruských podmínkách. Navrhoval proto, aby zákon o zrušení nevolnictví neřešil striktně zachování či zrušení obcí, ale aby tuto otázku ponechal otevřenou; resp. obhajoval přechodnou fázi, během níž by původní nevolníci postupně nabývali svých občanských práv. Čičerin předpokládal, že během této fáze by zavádění občanských práv samovolně narušovalo původní občinové uspořádání venkova, čímž by se postupně ruský nevolník proměnil v drobného individuálního zemědělského vlastníka, aniž by mu tento status musel být vnučen zákonným nařízením.

A. Walicki chápal názorový nesoulad mezi Kavelinem a Čičerinem jako symptomatický jev doprovázející vývoj ruského liberalismu. Rozdíly v jednotlivostech však neznamenal podle Walického jejich rezignaci na podporu liberálních reforem, o jejichž nutnosti byli oba přesvědčeni.⁵⁷² Názorové štěpení ruského liberalismu bylo umožněno novými podmínkami za vlády Alexandra II. Na počátku diskusí o reformách panovala v řadě otázek mezi ruskými intelektuály principiální shoda napříč názorovým spektrem, např. v otázce, že nevolnictví musí být zrušeno. Avšak v konkrétních jednotlivostech se ruští intelektuálové rozcházel. Uvolněním cenzurních pravidel diskuse nabíraly na intenzitě, jednotlivé názorové skupiny měly vlastní tiskové orgány a ony konkrétní odlišující jednotlivosti vystupovaly v debatách do popředí, takže i dříve poměrně jednotná názorová uskupení, kterými byli i ruští liberálové, se vnitřně štěpila.

5.6 Obhájce centralizace

Ještě více než v otázce obcí byly Kavelinovy a Čičerinovy vzdalující se ideové postoje patrné v debatách o centralizaci a decentralizaci státní správy, vedených mezi ruskými intelektuály v předvečer reformy Alexandra II. V předchozích podkapitolách jsem opakovaně poukázal na to, že jak filozofie dějin, tak zkoumání ruské minulosti Čičerina utvrzovalo v mínění o výjimečném postavení státu v ruských dějinách. A nejen to, Čičerin byl přesvědčen, že z dějin také vyplývá opodstatnění klíčové role ruského státu v budoucích reformách. Toto přesvědčení vedlo Čičerina k obhajobě správní centralizace, čímž si od současníků vysloužil označení „doktrináře“, „kněze byrokratického kultu“ a „byrokratického Saint-Justa“.⁵⁷³

572 Srov. Andrzej WALICKI, *Zarys myśli rosyjskiej. Od Oświecenia do renesansu religijno-filozoficznego*, Kraków 2005, s. 234–235.

573 Srov. G. M. HAMBURG, *Boris Chicherin and Early Russian Liberalism*, s. 164.

Téma centralizace vyvstalo v ruském prostředí z několika příčin. Za prvé: jedním z problémů, které obnažila krymská válka, byla neefektivní státní správa. Ruská inteligence se shodovala, že závažnou slabinou Ruska byl jeho správní systém, ponechávající velký prostor ke korupci, zvlů a diletantismu. Za druhé: úvahy o zrušení nevolnictví činily otázku budoucí podoby státní správy navýsost aktuální. K rozproutění debat na dané téma přispělo vydání dvou publikací. V roce 1855 vyšla kniha Charlese Montalemberta (1810–1870) *Politická budoucnost Anglie (De l'avenir politique de l'Angleterre)*, následovaná v roce 1856 prací Alexise de Tocquevilla (1805–1859) *Starý režim a revoluce (L'Ancien Régime et la Révolution)*. V ruském prostředí z obou knih silně rezonovala jak kritika administrativní centralizace, viděné jako předpoklad despotismu a příčina revoluce, tak i kladné hodnocení viktoriánské Anglie, srovnávané s Francií Napoleona III. Reakce na obě práce se objevily téměř ve všech významných dobových časopisech bez ohledu na jejich ideové směřování. Většina osobností zapojených do společenských diskusí s Tocquevillovými názory na decentralizaci a její význam pro rozvoj státu a společnosti sympatizovala. V základu těchto úvah stálo přesvědčení, že je slučitelná centralizace politická, tj. samoděržaví, o jehož nedotknutelnosti pochyboval málokdo, a decentralizace správní.⁵⁷⁴

Čičerin se do uvedené diskuse o centralizaci a decentralizaci a dílech obou francouzských historiků zapojil čtyřmi statěmi o moderních dějinách Anglie a Francie, které napsal a časopisecky vydal v letech 1856–1858. Následně je shrnul do knihy *Studie o Anglii a Francii (Očerki Anglii i Francii)*.⁵⁷⁵ Hned zkraje je možné říci, že Čičerinovy názory prezentované v dané knize nebyly tak jednostranné, jak je interpretovala dobová publicistika. Čičerin se snažil svým současníkům vysvětlit, že svoboda občanů a stát, resp. státní moc nejsou neslučitelné jevy.

„Skutečný liberalismus nespočívá v odmítnutí státu; jeho cílem musí být prosazení zákonné svobody ve společnosti v souladu s podmínkami národního života a řádné rozvíjení svobody může zabezpečit jen silná státní moc.“⁵⁷⁶

Toto Čičerinovo přesvědčení vycházelo z hegelíánského pojetí státu, o němž už byla řeč dříve a v němž je stát garantem svobody. Čičerinovo zkoumání dějin Anglie a Francie ho přivedlo k závěru, že ani jedna z obou zemí není vhodná k tomu, aby byla Rusy kopírována. Na Anglii jednoznačně obdivoval právní vědomí An-

574 Srov. Naděžda G. KOROLEVA, *Zemskoje upravljenje v Rossii 1864–1918: v dvuch knigach. Kniga 1: 1864–1904*, Moskva 2005, s. 72–80.

575 Srov. B. N. ČIČERIN, *Očerki Anglii i Francii*, Moskva 1858.

576 „Istinnij liberalizm sostoit ně v otricanii gosudarstvennyh načal; cel jeho dolžna byť vodvorenije v obščestve zakonnoj svobody soglasno s uslovijami narodnoj žizni, i pravilnoje razvitije svobody obespečivajetsja tolko silnym razvitijem vlasti.“ Tamtéž, s. XI–XII.

gličanů, jejich úctu k zákonu a rozvinutou „glasnost“, tedy silné veřejné mínění, mající vliv na práci státního aparátu.⁵⁷⁷ Na druhou stranu upozorňoval, že anglická šlechta získala svoji moc dříve, než se etabloval stát, a proto měla vůči monarchii až nepřiměřeně velká práva. Čičerin vycházel ze své periodizace dějin do tří stadií. Stát ve své vrcholné podobě vznikl až ve třetím stadiu, tj. v moderní společnosti. Anglická šlechta však byla pro Čičerina představitelem práv vycházejících z principů společnosti středověké. V Čičerinově výkladu stál stát nad všemi stavy, což podle něj v Anglii nebylo splněno.

Kritika postavení anglické šlechty byla u Čičerina motivována především obavou, že by se ruská šlechta mohla dovolávat podobných práv, což vzhledem k její politické nevyspělosti považoval za nebezpečné. Jak již víme, nebyl to u Čičerina názor nový, neboť ho dříve podrobněji rozvinul v jednom ze svých rukopisných článků. Nicméně později během své zahraniční cesty Čičerin svůj názor na postavení šlechty ve státním organismu revidoval a na počátku 60. let 19. století vnímal šlechtu jako jedinou vrstvu ruského obyvatelstva, která měla reálnou šanci zapojit se do politické činnosti a stát se aktivní protiváhou vlády. Podrobněji se k tomu vrátím v následující kapitole.

Vztah státu a šlechty ve Francii viděl Čičerin opačně než v Anglii. Na dějinách Francie Čičerin ukazoval, jak se postupně tato země vyrovnávala se sociální nerovností mezi jednotlivými stavy, přičemž tento proces nepovažoval za dokončený. Francouzský stát dokázal potlačit moc šlechty, což vedlo k vytvoření absolutistické monarchie, která rozvinula pevný a centralizovaný systém řízení, jenž se Čičerino- vi jevil efektivnější než v Anglii. Pevnost tohoto systému podle Čičerina potvrzoval svým zkoumáním i Tocqueville, když doložil, že centralizace přežila i revoluci. Podle Čičerina centralizaci vděčila Francie za to, že byť prošla od konce 18. století několika revolucemi, zůstávala stále jedním celkem. Na druhou stranu Čičerin nebyl slepý k aktuálnímu vývoji ve Francii a uznával, že za Napoleona III. nabyla centralizace nebyvalých rozměrů.⁵⁷⁸ Přesto Francii vnímal jako nejcentralizovanější a zároveň nejdemokratičtější zemi na kontinentu.⁵⁷⁹

Podle Čičerina bylo zásadní nalézt rovnováhu mezi centralizačními a decentra- lizačními tendencemi.

„Opakujeme, že v každé dobře uspořádané společnosti musí vedle sebe existovat element centrální a místní, které se vzájemně doplňují. Otázka nespočívá v tom, který

577 Srov. tamtéž, s. 1–44.

578 Srov. tamtéž, s. 266–275. Později ve svých pamětech Čičerin tvrdil, že nebyl příznivcem Napoleona III. a že si uvědomoval nutnost omezení centralizace za jeho vlády. Nicméně takto otevřeně se v té době nevysslovil a tvrzení v pamětech chápu jako snahu Čičerina obrousit ostré hrany svých dřívějších výroků. Srov. B. N. ČIČERIN, *Vospominanija Borisa Nikolajeviča Čičerina. Moskva sorokovyh godov*, s. 278–279.

579 Srov. G. M. HAMBURG, *Boris Chicherin and Early Russian Liberalism*, s. 168.

z nich má být obětován pro druhý, ale v míře, v níž jsou mezi ně rozděleny společenské záležitosti. Jaká je ta míra, nemůže být řešeno teoreticky, protože to závisí na historických podmínkách země a zvláštích národního ducha.⁵⁸⁰

Jinými slovy, Čičerin čtenářům sděloval, že decentralizace, po níž bylo tolik voláno, neodpovídá historickým podmínkám Ruska a jeho národnímu duchu. Zároveň tím ale také Čičerin říkal, že jestliže v dané chvíli upřednostňoval centralizaci, neznamená to, že až nadejde správná doba, nemůže být výraznějším z obou elementů decentralizace. A dále Čičerin soudil, že v dané chvíli by špatně načasovaná decentralizace státní správy mohla vést v Rusku k revoluci. A opět argumentoval historickou zákonitostí. Soudil, že unáhlené reformy, netrpělivost a touha naplnovat ideály ihned, aniž k tomu byla společnost připravena, mířily proti zákonitostem dějinného vývoje. Důsledkem takové unáhlenosti bylo, že běh událostí vždy vrátil národ nazpět. A nejen to. Národ vinou ukvapenosti a neuváženosti mohl ztratit dosažené civilizační výdobytky. Dějiny dle Čičerina nedělají skoky, ale vyvíjejí se postupně.⁵⁸¹ Revoluce měnila podle něj situaci ve společnosti jen krátkodobě a v dějinné perspektivě byla krokem zpět.

Z dnešního pohledu je zřejmé, jak neuváženě Čičerin prezentoval své názory. Obhajoba správní centralizace krátce po završení třicetileté vlády Mikuláše I. nemohla u ruské inteligence najít oporu. Dobové mínění považovalo centralizaci za příznak despotismu a decentralizaci za projev modernosti. Proti Čičerinovu názoru se nepostavili jen jeho názoroví oponenti (hlavně slavjanofilové), ale i osobnosti, s nimiž sdílel většinu názorů – Katkov, Kavelin, V. P. Bezobrazov, N. F. Pavlov. S ostrou kritikou vystoupila i redakce *Otčestvennych zapisok*.⁵⁸² Jediným, kdo Čičerina veřejně podpořil, byl Jevgenij F. Korš. Katkov odmítl Čičerinovy statě k tématu tisknout ve svém časopise, což vedlo k rozkolu v redakci periodika *Ruskij vestnik* a založení nového – *Atěněj*. Tento incident se stal zárodkem Čičerinova a Katkovova názorového nepřátelství, které mělo později výrazný vliv na Čičerinův osud a jeho odchod z funkce starosty Moskvy, jak ukáží v sedmé kapitole.

Ostře kriticky, nikoliv však překvapivě, přijali knihu i radikální demokraté. V pátém čísle *Sovremenniku* za rok 1859 otiskl svoji recenzi nazvanou *Čičerin jako publicista (G. Čičerin kak publicist)* Černyševskij. Jeho odmítnutí Čičerinových názorů stálo na jednoduché dichotomii. Na čí stranu se postaví čestný člověk,

580 „Povtorim, čto vo vsjakom blagoustrojennom obščestve elementy centralnyj i mestnyj dolžny suščestvovat' rjadom, dopolňaja drugdrugu. Vopros ně zaključajetsja v tom, kotoryj iz nich sledujet prinesti v žertvu drugomu, a v mere, v kakoj meždu nimi raspredělajutsja obščestvennyje děla. Kakova eta mera – eto ně možet byt' rešeno teoretičeski, ibo vsjo zděs zavisit kak ot istoričeskich uslovij strany, tak i ot osobennostej narodnago duha.“ B. N. ČIČERIN, *Očerki Anglii i Francii*, s. 272.

581 Srov. tamtéž, s. XVI–XVII. Čičerin zároveň dodával, že jistá míra násilných změn v dějinách je nutná, protože každý pokrok se prosazuje za odporu původního stavu věcí.

582 Srov. N. G. KOROLEVA, *Zemskoje upravlenije v Rossii 1864–1918*, s. 80–81.

na stranu utlačovatelů, nebo utlačovaných? Středová pozice, o kterou se Čičerin pokoušel, nebyla pochopena a akceptována. V díku Černyševského byl historický popis kladů centralizace roven obhajobě samoděržaví. Centralizace byla podle něj pouze vždy dobrá, nebo vždy špatná (podle politického přesvědčení). Čičerin hodnotil centralizaci kladně, ale měl k ní výhrady. Ty ovšem Černyševskij opomenul a soustředil se pouze na Čičerinovo kladné hodnocení centralizace, a tedy dle Černyševského obhajobu utlačovatelských pořádků.⁵⁸³ V souladu s Černyševského recenzí označili Gercen s Ogarjovem Čičerina za lokaje vlády, velebícího stát s carem nahoře a katem dole.⁵⁸⁴

Kavelin měl k Čičerinovu pojetí role státu v ruských dějinách připomínky již v recenzi na jeho magisterskou disertaci. Po statích k otázce centralizace byl ke svěmu příteli a žákovi ještě kritičtější. Kavelin i Pavlov dávali v dochované korespondenci za pravdu Katkovovi a byli přesvědčeni, že Čičerinovy teze jsou neobhajitelné. Nejlépe to vystihl Kavelin, který Čičerinovo pojetí úlohy státu v ruském politickém životě označil za chybu nejen teoretickou, ale i za omyl dobově nevhodný a nebezpečný. Blízcí přátelé byli ochotni připustit, že Čičerinovy teze nevycházely z postranních úmyslů, ale byli přesvědčeni, že budou špatně interpretovány a stanou se nástrojem v rukou odpůrců reformem.⁵⁸⁵ Kavelinova veřejná a jednoznačná podpora Katkova proti Čičerinovi předznamenala první ostrý rozpor mezi představiteli státní školy v roce 1859 během Čičerinova tříletého pobytu v zahraničí.

5.7 Čičerinova studijní cesta a první rozkol uvnitř státní školy

Kritické reakce na vydání své knihy *Studie o Anglii a Francii* Čičerin již nesledoval. Úvod k ní napsal v dubnu 1858 a ihned odjel do zahraničí, aniž by vyčkal, až se publikace dostane ke čtenářům.

Dlouhé cesty ruských mladých šlechticů „na zkušenou“ nebyly ničím výjimečným. Cestování bylo běžnou součástí aristokratického života, což mj. umocňovala rozlehlost ruského státu. Cestovalo se nejen z nutnosti, ale i pro potěšení nebo za léčbou.⁵⁸⁶ Udivující ale bylo, že se Čičerin rozhodl zahraniční cestu vykonat v době, kdy Rusko podle mnohých současníků stálo na křižovatce dějin. V rozhodnutí odjet do Evropy právě v tomto období sehrálo roli několik faktů. Jednak to bylo Čičerinovo rozčarování z probíhajících časopiseckých diskusí, v nichž nabýval

583 Srov. N. G. ČERNYŠEVSKIJ, *Polnoje sobranije sočiněnij v pjatnadcati tomach. T. 5. Statji 1858–1859*, Moskva 1950, s. 644–668.

584 Srov. G. M. HAMBURG, *Boris Chicherin and Early Russian Liberalism*, s. 173.

585 Srov. B. N. ČIČERIN, *Vospominanija Borisa Nikolajeviča Čičerina. Moskva sorokovych godov*, s. 277–290. Dále srov. V. A. KITAJEV, *Ot frondy k ochranitelstvu*, s. 92–97.

586 Srov. Priscilla ROOSEVELT, *Life on the Russian Country Estate. A Social and Cultural History*, New Heaven – London 1995, s. 192–206.

dojmu, že jeho oponenti jsou zcela hluchí k jeho odborným argumentům a že celá diskuse nedojde rozřešení. Jednak Čičerin viděl svoji budoucnost v akademické činnosti, pro niž byla taková cesta téměř nezbytností. Ostatně na obou hlavních ruských univerzitách – v Moskvě a v Petrohradě – se o Čičerinovi jako o adeptovi na katedru státního práva otevřeně hovořilo. On sám však považoval za nutné seznámit se s právním a státním pořádkem evropských zemí dříve, než by o nich měl začít přednášet. Rozhodující byl vliv otce, který mu cestu výslovně doporučil v jednom z dopisů. Synovy pochybnosti vyvracel poukázáním na fakt, že jeho akademická a publicistická činnost může jeho studijní cestou pouze získat, a nikoliv tratit.⁵⁸⁷ V dubnu 1858 opustil Čičerin Rusko, aby z vlastní zkušenosti poznal evropskou kulturu a státní zřízení evropských zemí. Cestováním po Evropě strávil následující tři roky. Do Ruska se krátce vrátil počátkem roku 1860, aby se mohl účastnit otcova pohřbu. Jeho zahraniční pobyt ukončila až na jaře 1861 nabídka, aby se ujal katedry státního práva na moskevské univerzitě.

Z Moskvy Čičerin vyrazil do Varšavy a odtud do Vídně, kde se setkal s přední kapacitou na státní právo Lorenzem von Steinem. Pokračoval do Benátek a Milána a následně do Turína, kde služebně jako zaměstnanec ruského ministerstva zahraničí pobýval jeho bratr Vasilij. V Turíně Čičerin navštěvoval jednání tamního parlamentu. Dále Čičerin navštívil Janov a Nice, kde ho přítel ze studií Fjodor M. Dmitrijev (1829–1894) představil velkokněžně Jeleně Pavlovně. Následovala návštěva Londýna, kde během několika dní na počátku podzimu 1858 došlo k definitivní názorové roztržce mezi ním a Alexandrem I. Gercenem a Nikolajem P. Ogarjovem. Přes Paříž a Nice se Čičerin vrátil do Itálie, zde procestoval Turín, Řím, Neapol, Capri, Salerno, Florencii, Boloňu a Parmu, obdivoval památky architektury a byl přímým svědkem snah o sjednocení Itálie. Během krátké návštěvy Německa besedoval s historikem Heinrichem von Sybelem (1817–1895) a v Heidelbergu debatoval s právníkem Robertem von Mohlem o událostech roku 1848 a Frankfurtském sněmu. V Mnichově navštěvoval přednášky Johanna K. Bluntschliho (1808–1881), významného odborníka na vojenské a mezinárodní právo. Čičerin také zavítal do Švýcarska a do Čech. O jeho setkání s našimi obrozenci již byla řeč v historiografické kapitole.

V lednu 1860 Čičerin cestu přerušil a vrátil se do domovského statku na pohřeb otce. V květnu 1861 vyrazil znovu do Evropy, a sice do Londýna, kde se setkal s premiérem lordem Palmerstonem (1784–1865), v parlamentu měl možnost poslouchat vystoupení Benjamina Disraeliho (1804–1881) a Williama Gladstonea (1809–1898).⁵⁸⁸ Pobyt v Anglii využil k podrobnému studiu anglických zákonů a nejnovějších prací z teorie práva, státovědy a politiky. Zajímal se také o fungová-

587 Srov. G. M. HAMBURG, *Boris Chicherin and Early Russian Liberalism*, s. 178–179.

588 V souvislosti s britským parlamentarismem a Čičerinem srov. Andrej I. MINAJEV, *Istoriki ruskij „gosudarstvennoj školy“ i britanskij parlamentarizm*, *Voprosy istorii* 2008, 3, s. 107–116.

ní porotních soudů, záměrně navštívil londýnský East End, aby na vlastní oči viděl tamní chudobu. Zajímal se i o anglický venkov a procestoval Worcester, Leeds, Manchester. Zavítal i do Skotska, do Glasgow a Edinburgu a seznámil se s odborníkem na antické Řecko Georgem Grotem (1794–1871) a liberálním politikem Johnem Brightem (1811–1889), pozdějším ministrem obchodu v Gladstoneově vládě.

Poté se Čičerin vrátil do Paříže, kde se zabýval fungováním francouzských správních úřadů a podobně jako v Anglii pravidelně navštěvoval soudní jednání, aby si udělal představu o výkonu a aplikaci práva. Setkal se s předními osobnostmi francouzské vědy: s ekonomem Hippolytem Passym (1793–1880), historikem a politikem Françoisem Guizotem (1787–1874), Adolphem Thiersem (1797–1877) či Charlesem Dupont-Whitem (1807–1878). Během cesty měl také možnost setkat se i s řadou Rusů, mj. s Ivanem S. Turgeněvem, Lvem N. Tolstým, Ivanem M. Sečenovem (1829–1905) nebo Dmitrijem I. Mendělejevem (1834–1907).

Záměrně se nebudu dále věnovat podrobnějšímu popisu Čičerinovy dlouhé zahraniční cesty. Jednak on sám ji dobře zachytil na téměř sto padesáti stranách svých pamětí, jednak ji bohatě komentovali R. Kirejevová a G. Hamburg ve svých monografiích.⁵⁸⁹ Budu se soustředit na to, co nás s ohledem na téma této knihy zajímá nejvíce: jak se zahraniční cesta odrazila v dalším vývoji státní školy.

Cesta výrazně ovlivnila nejen Čičerinovo společenské a politické smýšlení, ale byla i příčinou jeho odklonu od tematiky ruských dějin. Po návratu ze zahraničí začala v Čičerinových zkoumáních ustupovat do pozadí ruská historie, mnohem více se věnoval otázkám společenským a politickým v jejich evropském kontextu. Tomuto tématu se budu věnovat v následující kapitole. Neméně důležitým důsledkem cesty byl Čičerinův spor s Gercenem, který způsobil názorovou roztržku mezi Čičerinem a Kavelinem, která předznamenala ukončení veškeré jejich spolupráce a přátelství v roce 1861.

Na podzim 1858 se Čičerin v Londýně setkal s Gercenem a Ogarjovem, s nimiž několik dní debatoval.⁵⁹⁰ Čičerin si od schůzky sliboval, že přesvědčí Gercena, aby byl více trpělivý k tempu politického vývoje v Rusku. Uvědomoval si, že Gercenův *Kolokol* měl v ruské společnosti nebývalý vliv na čtenářskou obec – četli ho příznivci i odpůrci reform. Periodikum nijak nepodléhající cenzuře se mohlo

589 Srov. B. N. ČIČERIN, *Vospominanija Borisa Nikolajeviča Čičerina. Putěšestvije za granicu*, Moskva 1932. R. A. KIREJEVA, *Gosudarstvennaja škola*, s. 304–347. G. M. HAMBURG, *Boris Chicherin and Early Russian Liberalism*, s. 176–215.

590 Spor Gercena s Čičerinem představoval pro sovětskou historiografii vděčné téma, takže byl dobře zpracován. Ze starších zpracování srov. V. A. KITAJEV, *Ot frondy k ochranitelstvu*, s. 209–213. Nověji se tématu věnovali R. A. KIREJEVA, *Gosudarstvennaja škola*, s. 310–334. G. M. HAMBURG, *Boris Chicherin and Early Russian Liberalism*, s. 194–201. Nicméně Hamburg chybně pracoval s dopisem Gercena Čičerinovi, napsaným těsně po jejich setkání v Londýně. Hamburg tvrdil, že Čičerin dopis četl a reagoval na něj. Avšak Gercen dopis nedokončil a Čičerinovi ho nikdy neposlal. Znáám je až z vydání po Gercenově smrti v roce 1870.

podle Čičerina stát mocným kontrolním nástrojem vlády, který ruská společnost postrádala. Nicméně Čičerin i Gercen se ve vzpomínkách na své schůzky shodli, že se neshodli v ničem a jen se utvrdili v protichůdnosti svých postojů.⁵⁹¹ Krátce po jejich setkání publikoval Gercen v *Kolokolu* článek *Vytýkají nám (Nas uprekajut, 1. listopadu 1858)*, v němž najednou odpověděl několika kritikům ideového směřování *Kolokolu*. Gercen v textu nejmenuje přímo osoby, ale pouze různá uskupení, a co mu vytýkají. Převážná část článku je věnována reakci na „doktrináře“, čímž byl míněn právě Čičerin.⁵⁹²

Čičerin odpověděl na Gercenovy výtky dopisem. Gercen tento list nejen zveřejnil a otiskl v *Kolokolu* 1. prosince 1858, ale připojil k němu i komentář s názvem *Žalobní spis (Obvinitělnyj akt)*. Tím dal jasně najevo, jak Čičerinovo vyjádření vnímá. Třebaže dopis nebyl vůči Gercenovi rozhodně pochvalný, nejednalo se o devastující kritiku, jak si ho vyložil Gercen i řada osobností v Rusku. Ponejvíce Čičerin vytýkal Gercenovi, že místo toho, aby se svojí činností snažil přispívat k uklidnění situace v Rusku, což podle něj byla nezbytná podmínka pro provedení reform, otvíral staré rány a polarizoval ruskou společnost. Svým radikalismem a tím, že Gercen stavěl do protikladu vládu a lid, podle Čičerina celé situaci jen škodil. Čičerin de facto nenapsal nic nového oproti někdejšímu *Dopisu vydavateli*.⁵⁹³

Otištění Čičerinova dopisu vyvolalo v Rusku velké pozdvižení. Někteří s Čičerinem souhlasili (např. N. A. Miljutin), ale většina liberálně smýšlejících osobností se proti Čičerinově kritice ohradila. Kavelin napsal Čičerinovi v lednu 1859 dlouhý dopis, k němuž své podpisy připojili mj. i I. S. Turgeněv, P. V. Anněnkov či I. K. Babst, tedy Čičerinovi přátelé. Kavelin považoval Čičerinovy výtky na adresu Gercena za přehnané a neoprávněné. Dále označil Čičerina za předního představitele liberální strany v Rusku (skutečně Kavelin psal „liberalnaja partija“). A dodával, že pokud taková osobnost, která se těšila velké vážnosti v intelektuálních kruzích, kritizovala takto ostře Gercena, znamenalo to plnou diskreditaci veškeré Gercenovy dosavadní práce. Kavelin poukazoval na to, že Čičerinův dopis otištěný v *Kolokolu* vyvolal nadšení u dvora a v nejvyšších vládních kruzích. V poslední části dopisu psal Kavelin dokonce o ukončení jejich přátelství.⁵⁹⁴

591 Ke schůzce obou a následné časopisecké výměně názorů srov. B. N. ČIČERIN, *Vospominanija Borisa Nikolajeviča Čičerina. Putěšestvoje za granicu*, s. 48–64. Alexandr I. GERGEN, *O tom, co bylo II*. Přeložil Sergej Machonin, Praha 1960, s. 249–254. Gercen mj. vzpomínal: „Byl gubernementalista (tj. Čičerin – J. Š.), pokládal vládu za mnohem vyšší než společnost a její snahy a počítal panovnici Kateřinu II. skoro za ideál toho, co potřebuje Rusko. Jeho učení pocházelo z celého dogmatického systému, z něhož mohl kdykoliv vyvozovat svou filozofii byrokracie. „Proč chcete být profesorem a proč usilujete o katedru?“ ptal jsem se ho. „Měl byste být ministrem a pokoušet se o ministerské křeslo.““ Citace je na s. 250.

592 Srov. faksimilní vydání ISKANDĚR, *Nas uprekajut*, in: Kolokol. Vypusk pervyj, Moskva 1962, s. 219–220.

593 Srov. faksimilní vydání Č.[IČERIN], *Obvinitělnyj akt*, in: Kolokol. Vypusk pervyj, Moskva 1962, s. 236–239.

594 Celý dopis je citován v Čičerinových pamětech, srov. B. N. ČIČERIN, *Vospominanija Borisa Nikolajeviča Čičerina. Putěšestvoje za granicu*, s. 57–62.

Čičerin byl Kavelinovou kritikou překvapen. Přisuzoval ji skutečnosti, že Kavelin byl v té době propuštěn z místa učitele následníka trůnu a ve svých postojích se proto začal vymezovat proti vládnoucím místům. Čičerinova interpretace důvodů Kavelinova chování nebyla zcela mylná. Kavelin se skutečně na konci 50. let 19. století sblížil s představiteli ruského radikálnědemokratického myšlení. Jeden z jeho výrazných představitelů – Nikolaj A. Dobroľjubov (1836–1861) – působil jako domácí učitel Kavelinova syna a od roku 1858 patřil k blízkým rodinným přátelům Kavelinových.⁵⁹⁵ Naopak Čičerin, aniž by to tak zamýšlel, se pro mnohé stal zrádcem liberálního tábora, který vyjevil svoji monarchistickou podstatu. Gercen napsal Čičerinovi dopis, v němž přirovnal jejich vztah ke vztahu dvou důstojníků zneprátelených armád. Čičerin toto označení v odpovědi Gercenovi přijal. Od incidentu s Gercenem byl Čičerin považován radikálními demokraty za stejného ideového nepřítele jako samoděržavná vláda.⁵⁹⁶

Čičerin s Kavelinem vzniklý rozpor urovnali o půl roku později, když se setkali v Německu.⁵⁹⁷ Nicméně jejich názorové dřívější názorové souznění dostalo povážlivé trhliny, které se naplno projeví v roce 1861 po Čičerinově návratu ze zahraničí.

5.8 Shrnutí

Podrobně jsem ukázal, že Čičerinovo pojetí ruských dějin úzce souviselo s tím, jak na ruské dějiny a potažmo na historii obecně nahlíželi Kavelin, Solovjov a Granovskij. Vysoká míra podobnosti jejich koncepcí vylučuje, že by se jednalo o nahodilost. Naopak se ukazuje, že tito historikové sdíleli společné pojetí ruských dějin, což nevyklučovalo odlišnosti v jimi užívaném pojmovém aparátu či výkladu některých historických fenoménů. To, že Čičerin převzal Granovského třífázovou periodizaci obecných dějin pro ruské prostředí, je třeba připsat jednoznačnému osobnímu vlivu Granovského na Čičerina. Blízcí si byli představitelé státní školy i svými společensko-politickými názory, které vycházely ze zapaďnictví. Kavelin by stěží vyzval Čičerina ke spolupráci na ilegálně šířených člancích, kdyby si nebyl jist příbuzností jejich společenských a politických názorů. Nelze též pochybovat o vlivu Kavelinových recenzí na práce Solovjova a Čičerina, jimiž působil na směřování dalších bádání státní školy. Považuji proto za zcela oprávněné hovořit o všech čtyřech historících jako o představitelích jednoho historiografického uskupení – státní školy.

595 Srov. R. A. KIREJEVA, *Gosudarstvennaja škola*, s. 348.

596 Srov. B. N. ČIČERIN, *Vospominanija Borisa Nikolajeviča Čičerina. Putěšestvije za granicu*, s. 67.

597 Srov. tamtéž, s. 66.

Státní škola se neomezovala pouze na působení v akademické oblasti. Její historická koncepce se stala ve 40. letech 19. století součástí širších společenských diskusí. Ještě více byl její společenský rozměr zřetelný o desetiletí později. Čičerin společně s Kavelinem využili výsledků svých výzkumů k formulování uceleného programu modernizace a liberalizace Ruska. Čičerin dokonce vystavěl zdůvodňování potřeby reformů na historické argumentaci. Ta tvořila fundament všech jeho prací v 50. letech 19. století. Při hledání odpovědí na dobové společenské a politické otázky obracel své zraky k ruským a evropským dějinám. Na základě historických bádání odmítl zachování obcí při rušení nevolnictví a argumentoval ve prospěch správní centralizace. Třebaže důvody, jimiž podkládal své závěry, byly racionální, neodpovídaly většinovému společenskému mínění. V tomto ohledu se ukázal jako prozíravější a k dobovým podmínkám citlivější Kavelin. Ten Čičerina odradil od toho, aby v liberálních požadavcích zmiňoval konstituci. Kavelin také považoval za nebezpečné obhajovat správní centralizaci v situaci, kdy většina ruských intelektuálů měla vlastní neblahou zkušenost s dozorem státních institucí a se zvůlí byrokratického aparátu. Neztotožňoval se ani s Čičerinovou veřejnou kritikou Gercena, neboť rozkol uvnitř proreformně laděných kruhů podle něj napomáhal odpůrcům reformů. Názorové neshody Čičerina a Kavelina se prohloubily na počátku 60. let 19. století a neblaze ovlivnily další fungování státní školy jako uskupení.